

JOŠ O HRABRU, SLAVENSKIM AZBUKAMA I AZBUČNIM MOLITVAMA

Vladimir MOŠIN, Zagreb

Jedne opće, sintetične slavenske paleografije još nema, jer postoje tri različna slavenska pisma. Ćirilsko pismo, koje predstavlja adaptaciju grčkog uncijalnog pisma, dopunjenog novim pismenim znacima za specifične glasove slavenskog jezika, raširilo se na području južnog i istočnog slavenstva u okviru pravoslavno-bizantskog kulturnog rejona. Prvobitni razvoj slavenske paleografije u Rusiji, prirodno, bio je orijentiran na ćirilicu, uz nešto pažnje prema staroj glagoljici i bez ikakvog interesa prema latinici. Latinica predstavlja adaptaciju latinskog pisma na slavenski fonološki sistem; udomila se na području zapadnog slavenstva i na Balkanskom poluotoku kod Hrvata i Slovenaca u okviru latinskog kulturnog rejona. Na njoj se razvijala zapadnoslavenska književnost u živoj vezi sa svim kulturnim pokretima u historiji zapadne Evrope. Stvorila je svoje posebne sisteme pravopisa, i na nekim područjima stajala je u vezi s glagoljicom i ćirilicom, a u pojedinim razdobljima odigrala i značajnu ulogu u razvoju ćirilskog pisma. Glagoljica je također stvorena na bazi grčkog alfabeta, ali grafički predstavlja originalnu tvorevinu, koju s vrlo velikim natezanjem pokušavaju genetički vezati za najrazličitije antičke i srednjovjekovne sisteme pisma. Živjela je u najranijem razdoblju na zapadnoslavenskom teritoriju misionarske akcije Ćirila i Metoda, a onda na terenu prosvjetne djelatnosti njihovih učenika na Balkanu, a u Hrvatskoj je živjela sve do prošlog stoljeća. Pored sve specifičnosti svoje evolucije ova su tri pisma u različitim epohama i na izvjesnim područjima živjela u simbiozi, a ponekad ulazila u užu međusobnu vezu od velikog kulturnohistorijskog značenja. Tek je u posljednje vrijeme na području teoretsko-metodološke paleografske problematike podignuto pitanje značenja slavensko-latinske simbioze u srednjem vijeku (vidi: *Viktor Novak*, Paleo-

grafija i slavensko latinska simbioza od VII do XV stoljeća. Istoriski časopis VII, Beograd 1957, str. 1—22). Što se tiče problema odnosa ćirilice i glagoljice, koje su se počevši od XI. vijeka uglavnom razvijale nezavisno jedna od druge, za prethodno razdoblje formiranja sistema slavenske grafije i pravopisa glagoljsko-ćirilska veza predstavlja jedno od ključnih pitanja, kojemu pripada prvo mjesto u sistemu slavenske paleografije.

* *
*

»Naši su se ljudi poganstva odrekli i drže se Kršćanskog zakona — preporučava Konstantinovo žitije poruku moravskog kneza Rastislava bizantskom caru Mihajlu III — ali nemamo takvog učitelja, koji bi nam na našem jeziku istinitu kršćansku vjeru ispričao. Zato pošalji nam, gospodaru, takvog episkopa i učitelja, jer od vas na sve strane svagda dobar zakon izlazi.« Car onda sazove sabor, pozove Konstantina Filozofa, dade mu da čuje ovu molbu i reče: »Filozofe, znam da si premoren, ali treba da ti tamo ideš. Tu naime stvar nitko drugi ne može izvršiti kao ti.« Odgovori Filozof: »I premoren sam tjelesno i bolestan, ali rado idem tamo, ako imaju slova za svoj jezik.« A car mu reče: »Djed moj i otac moj i mnogi drugi tražili su to, a nisu pronašli, pa kako bih ja mogao naći?« Filozof pak kaže: »Pa tko može besjedu na vodi napisati, te naziv heretika sebi steći?« Odgovori mu opet car zajedno sa svojim ujakom Bardom: »Ako ti želiš, to može Bog tebi dati, koji daje svima koji mole bez sumnja i otvara onim što kucaju!«

Filozof otide i — kao što je i ranije običavao — oda se molitvi zajedno s drugim suradnicima. I uskoro javi se njemu Bog, koji sluša molitve slugu svojih. I tada složi znakove za pismo, i poče pisati evanđeosku besjedu: »Ispočetka bješe Riječ, i Riječ bješe kod Boga i Bog bješe Riječ« i ostalo... Razveseli se onda car i Boga proslavi sa svojim savjetnicima; i pošalje njega s velikim darovima, napisavši Rastislavu ovaku poslanicu: »Bog, koji želi svakome da bi došao do istinitog razuma i da bi se uzdigao na viši stepen, videći tvoju vjeru i podvig, učini to i sada, u naše vrijeme, objavivši slova za vaš jezik, što nije bilo dano osim onog u prva vremena (Mojsiju na gori), da se i vi priključite velikim narodima koji proslavljaju Boga na svojim jezicima. I eto šaljem ti onog, komu se Bog javi, muža časna i blagovjerna, vrlo učenog i filozofa...« itd.¹

Ovaj izvještaj životopisca suvremenika, bez osvrta na političku stranu moravskog poslanstva 862. godine, opisuje početni trenutak

¹ П. А. Лавров, Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, Труды славянской комиссии, Академия наук СССР, Ленинград 1930, стр. 162—164; F. Grivec—F. Tomšič, Constantinus et Methodius Thessalonicensis, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 4, Zagreb 1960, str. 129—130.

kulturnog podviga Konstantina-Ćirila na uvođenju slavenskih naroda u krug tadašnje evropske, kršćansko-grčko-rimske civilizacije: stvaranje slavenske azbuke, izradu prve gramatičke strukture i formiranje slavenske sintakse i književnog jezika prilikom prijevoda evanđelja od Jovana, kojim počinju evanđeoska čitanja u liturgijskom godišnjem ciklusu. Jasno su istaknuti bitni momenti: ne postoje slavenski pismeni znaci (bukve); neophodna potreba slavenskog pisma radi prijevoda Svetog pisma i stvaranja pismenosti u predviđanju pogrešnih i zlonamjerno krivih tumačenja usmene propovijedi, uz opasnost optužbe zbog krivovjerja; divinatorno stvaralaštvo slavenske azbuke; kolektivni rad Konstantina s njegovima suradnicima (»spospješnici«) od prvog momenta — zajedničke molitve za uspjeh preduzetog zadatka.

Dragocjene podatke o sistemu Ćirilove azbuke i o njenom odnosu prema grčkoj, koji jedini daju konkretni osnov za rješavanje problema prioriteta glagoljice ili ćirilice i njihova međusobnog odnosa, pruža polemički spis crnorisca (monaha) Hrabra »Skazanije o sloveseh«, napisan u svrhu obrane Konstantinova podviga od protivnika slavenskog pisma i slavenskog bogoslužjenja. Tko je bio taj pisac, još nije riješeno. Riječi Hilandarskog rukopisa »Skazanija« *сѣтъ бо еше живи иже сѣтъ видѣли ихъ* (Ćirila i Metodija) svjedoče da je Hrabar pripadao pokoljenju njihovih savremenika i da je spis napisan izvjesno vrijeme poslije smrti Metodija (885. god.), očevidno, poslije 886. god. kad su njegovi učenici bili iz Panonije protjerani i otišli u Bugarsku. Riječ *нынѣ*, koja se nalazi u Savinskom rukopisu u rečenici *свѣтъи константинъ и писъмена нынѣ сотвори и книги прѣложи* ukazuje da je epoha stvaranja azbuke i prijevoda Sv. pisma bila bliska piscu apologije (Vilinski). Nesumnjivi zapadnoslavenizmi kao izraz *четъри между десѣтиа* za broj 24 (taj je način sačuvan samo u češkom jeziku) i slovački oblik imena Rastic za Rastislava (Nahtigal upozorava na *Annales Fuldenses* god. 863. *Rastizen* i god. 869. *a Rastizo*, te na *Rastitium* u pismu pape Nikole I kralju Ludvigu 864. god.) svjedoče da je Hrabar bio zajedno s Ćirilom i Metodijem u Moravskoj i Panoniji. Nahtigal je upozorio i na značajan podatak u Hilandarskom rukopisu Hrabrova »Skazanija« — naziv Koceljeve prijestolnice na Blatnom jezeru, *Kostela*, koju su kasnije Nijemci prozvali Mosaburg: isp. u *Conversio Bogoariorum et Carantanorum »in castro Chezilonis noviter Mosapurg vocato«* (izd. M. Kos, 1936, str. 139). Poslije smrti kneza Kocelja (874/876) samo je nekadašnji

učesnik Metodijeve misije mogao sačuvati uspomenu na taj Koceljjev zamak — Blatograd.²

Jagić je 1896. g. na osnovi 8 tada poznatih tekstova odredio tri redakcije Hrabrova spisa. Najstarijom je smatrao onu sačuvanu u bugarskom rukopisu iz 1348. god., koja navodi samo opći broj slova Ćirilove azbuke — 38, citirajući samo nekoliko prvih а, в, в, г. U drugu redakciju stavio je tekstove koji citiraju svih 38 slova sa podjelom u dvije grupe: 24 slova »podobnih grčkim pismenem« i 14 slova »po slavenskomu jeziku«. Treću redakciju predstavljala bi zasebna prerada pod naslovom »Slovo Konstantina Filozofa«, koja citira i tzv. »Azbučnu molitvu«, akrostih sa primjerima riječi koje počinju dotičnim slovima azbučnog redoslijeda.³ Kasnija su istraživanja premjestila na prvo mjesto Jagićevu drugu grupu s citiranom čitavom azbukom, na čelu s rukopisom moskovske Duhovne akademije br. 145 iz XV. vijeka, koji sadrži očevidne tragove prvobitnog glagoljskog originala. Obilnu novu građu pružila je za reviziju ovog problema knjiga K. Kujeva o Crnoriscu Hrabru (1967), koja je donijela 78 tekstova, od toga 5 iz starih štampanih izdanja (posljednje izdanje iz 1781. god.).⁴ Svi su ovi tekstovi ćirilski: najviše ima ruskih, onda su bugarski, srpski, moldavski. Svi su uglavnom vrlo slični po sadržini, uz rijetke, ponekad važne posebne podatke u pojedinim rukopisima; u odnosu na podatke o Ćirilovoj azbuci dijele se na dvije glavne spomenute grupe — s kratkim podatkom o ukupnom broju od 38 slova i s navodom nekoliko prvih, te grupa s čitavim azbučnim redoslijedom, podijeljena u spomenute vrste slova podobnih grčkima i slova po slavenskom jeziku. Izvjesne varijante u okviru ovih podataka dale su Fr. Marešu osnov za njihovu precizniju klasifikaciju.⁵ Ova je, u vezi s podacima staroslavenskih glagoljskih abecedara, Münchenskog i Pariškog, i s najstarijim varijantama »Azbučne molitve«, bacila jasnu svjetlost na problem strukture Hrabrova abe-

² Rajko Nahtigal, Nekaj pripomb k pretresu Hrabrovega spisa o azbuci Konstantina Cirila, Slavistična revija. Casopis za literarno zgodovino in jezik. Ljubljana I, 1948, str. 5—18.

³ И. В. Яги ч, Разсуждения южнославянской старины о церковно-славянском языке. С.-Петербург 1896, стр. 9—31.

⁴ Ку й о М. Ку ев, Черноризец Храбър, Българска Академия на науките, Институт за литература, София 1967.

⁵ Fr. V. Mareš, Hlaholice na Moravě a v Čechách. Slovo 21, Zagreb 1971, str. 133—200 s odličnim reprodukcijama Münchenskog i Pariškog abecedara.

dara, kao i na njegov odnos prema prvobitnoj Ćirilovoj azbuci, a i na njezinu dalju evoluciju.

U navedenom radu o glagoljici na Moravi i kod Čeha Mareš dijeli sve poznate tekstove Hrabrova »Skazanija« u tri osnovne grupe. *Prvu*, najstariju grupu sačinjavaju tekstovi koji u ćirilskoj transkripciji čuvaju prvobitnu Hrabrovu glagoljsku redakciju, koja navodi sva slova Konstantinove azbuke s pomenutom podjelom na 24 slova slična grčkim i 14 prema slavenskom jeziku. Ovu »glagoljsku grupu« zastupaju samo dva sačuvana teksta: bugarski iz XV. vijeka u spomenutom rukopisu moskovske Duhovne akademije br. 145 (Kujev br. 2) i ruski iz XVII. vijeka u rukopisu Soloveckog manastira br. 913 (Kujev br. 44). *Drugu grupu* sačinjava 60 bugarskih i ruskih tekstova od XV. do XVIII. vijeka, na čelu s resavskim srpsko-bugarskim Savinskim rukopisom iz XV. vijeka (Kujev br. 3). Po sadržaju tekst ove druge grupe gotovo je potpuno sličan prvoj grupi, ali adaptira prvobitnu glagoljsku azbuku na sistem ćirilske. Prema izvjesnim razlikama u detaljima Mareš u sastavu ove druge grupe izdvaja 5 zasebnih skupina, što nije od bitnog značenja za analizu osnovnih podataka o sastavu Hrabrove azbuke. (To su pojedine varijante u azbučnom redoslijedu, u različitim refleksima staroslavenskih nazala i reduciranih vokala u bugarskoj, ruskoj i srpskoj redakciji i sl.) *Treća grupa* sadrži tekstove koji izostavljaju spisak cijele Konstantinove azbuke — Jagićeva prva redakcija: bugarska prerada prvobitne redakcije. Zastupljena je sa 10 srpskih, ruskih i bugarskih tekstova, na čelu sa spomenutim bugarskim rukopisom iz 1348. godine.

Prema prvoj, glagoljskoj grupi, rekonstrukcija Hrabrova »Skazanija« mogla bi u prijevodu izgledati približno ovako:

»Najprije — kaže Hrabar — Slaveni nisu imali znakova za pismo, već su crtama i rezovima brojali (čѣтѣнѣ) i gatali, još su bili pogani. A kad su se pokrstili, trudili su se da rimskima i grčkima slovima (*pismenima*) pišu slavensku riječ neuređeno (*bez ustrojenja*). Ali kako se može dobro napisati grčkim slovima: Богъ, или животъ, или зѣло, или црѣковъ, или чашне, или широта, или гадъ, или ждоу, или юность, или ѡзыкъ, ili druga slična ovima? I to je trajalo mnogo godina. A onda čovjekoljubac Bog, koji sve uređuje i ne ostavlja ljudski rod bez razuma, već sve dovodi prema razumnosti i spasu, smilovao se na slavenski rod i poslao im svetog Konstantina Filozofa, narečenog Ćirila, muža pravednog i istinitog, te im ovaj načini 38 slova: jedna po redu grčkih slova, a druga prema slavenskom jeziku, a počeo je od prvog po grčkom načinu. Oni, naime, *alfa*, a ovaj *az*: od *aza* započеше oboje, i

kao što oni (Grci) po uzoru židovskih pismenih znakova načiniše, tako ovaj prema grčcima.« Ukazujući zatim na značaj prvog slova azbuke kod učenja djeteta, pisac nastavlja: »Tako, nasljedujući ove, sveti Kiril stvori prvo slovo AZB. Ipak pošto je AZB prvo slovo, i od Boga je dato rodu slavenskom na otvaranje usta za one koji se uče slovima radi razuma, to se ono izgovara širokim rastvaranjem usta, a ostala slova se izgovaraju i objašnjavaju (vъzglaset se i ispodavaju se) malim rastvaranjem usta.

A ovo su pismena slavenska. Ovako ih treba pisati i izgovarati: А, Б, В, Г, Д (do) Ж. *СѢТ СИХ СЖТЬ КД* (24) *ПОДОБНА ГРЪЧЬСКЫМЪ ПИСМЕНЕМЪ, СЖТЬ ЖЕ СИ: А, Б, Г, Д, Е, З, И, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, ОѢ* (ili у), Ф, Х. *Ѡ*; и ПѢ, ХЛЪ, ТЪ; а Г Н (mj. ДИ — bilo je glagoljsko *Ѡ ѡ = 14*) по словенскоу ѡзыкоу, си: Б, Ж, З, Л, Ц, Ч, Ш, Ъ, ШЬ, МЪ, Њ (mj. Ъ), К, ІѦ, Ю, Ѧ. Treba napomenuti da su u rukopisima sva navedena slova pokrivena titlama za oznaku da ih treba izgovarati AZ, BUKI, VĚDI itd. Tako je napisano i И ispred ПѢ i А ispred ГИ, koje smo mi napisali malim slovima, jer su ona u Soloveckom i Trojickom rukopisu napisana bez titla, jer označavaju veznike i i a. Isto tako važno je podvući da u grupi od »14« slavenskih slova u rukopisu ih je navedeno 15, što očevidno upućuje na neku pogrešku pri prepisivanju predloška.

U idućem razlaganju Hrabar pobija prigovor o nesavršenstvu Cirilove azbuke, jer ima 38 slova, dok su u grčkoj 24 slova. Citirajući pasuse iz djela grčkih gramatičara, pokazuje da se grčko pismo formiralo postepeno dugim razvojnim procesom od preuzimanja feničskog pisma i od prvobitne Palamidove azbuke od 16 slova do svoje konačne strukture sa 24 slova, kojima su kasnije dodana 3 znaka za brojke *Ϛ* — zelo — 6, *Ϝ* — koppa — 90, *Ϟ* — sampi — 900, a onda dvoglasnici, tako da je i tamo nastalo 38 znakova. Na mnogo teži prigovor da slavensko pismo nije od Boga, jer nije stvoreno od iskona, kao jevrejsko, grčko i rimsko, odgovara, da ni ti jezici nisu postali od iskona, nego su se diferencirali iz prvobitnog sirskeg jezika tek poslije »smješeniija jezika« prilikom gradnje Babilonske kule. Slavensko je pismo svetije od grčkog, jer ono su stvorili pogani Heleni, a naše — sveti čovjek. A što prigovaraju da nije dobro uredio, jer se još uvijek dotjeruje, odgovara, da se i grčko pismo mnogo puta dotjerivalo od raznih ljudi — lakše je naime poslije popraviti nego odjednom novo stvoriti. »Ako zapitaš grčke književne ljude (knjižočije) — završava Hrabar — tko je vama stvorio pismo i preveo biblijske knjige, ili u koje doba, rijetko tko će od njih znati. A ako zapitaš

naše pismene ljude (bukvare), tko je vama stvorio pismo ili preveo knjige, to svi znaju i odgovorit će: sveti Konstantin Filozof, zvani Ćiril, taj je pismo stvorio i knjige preveo, i Metodije brat njegov — još su na životu koji su ih vidjeli. I ako zapitaš, u koje vrijeme, i to znaju i reći će: u doba Mihaila cara grčkog, i Borisa kneza bugarskog, i Rastica kneza moravskog, i Kocelja kneza blatenskog Kostela, godine od stvaranja cijelog svijeta 6363.« (prema aleksandrijskoj eri 863. god.).

Ako bismo navedeni datum, 6363. godinu, računali prema običnoj »bizantskoj eri« sa 5508 godina razlike od stvaranja svijeta do Hristova rođenja, u tom slučaju ispala bi 855. godina — 8 godina ranije od utvrđenog datuma moravske misije. Tako je taj datum odredio Dobrovski još 1822. god. Od njega su to preuzeli Šafařík, Sreznjevski, Gilferding, sa kolebanjem Jagić, Zlatarski, Jordan Ivanov. U novije vrijeme poslije Drugog svjetskog rata pristalice prioriteta ćirilice brane 855. godinu, povezujući ovaj hronološki podatak sa svjedočanstvom kratke legende o propovijedanju sv. Ćirila kod Slavena na Bregalnici, kad je on poslije povratka iz arapske misije živio jedno vrijeme kod svog brata Metodija, u to doba upravitelja jedne slavenske kneževine.⁶ Međutim, nakon što je bila utvrđena 862/863. godina za Konstantinovu moravsku misiju (Šafařík 1848., Bodjanski 1855.) bila je za Hrabrovu 6363. godinu uzeta u obzir »aleksandrijska era« sa 5500 godina razlike, koja daje tačno 863. godinu. Pri tome je istaknut značaj Hrabrova podatka »pri Kocelje kneze blatenskom«: ovaj je došao na vlast tek poslije smrti svog oca Pribine 861. god., čime se isključuje mogućnost 855. godine (Mališevski, 1866). Ovo datiranje primili su kao očevidno slavisti Sobolevski, Lavrov, Seliščev, Speranski, Iljinski i drugi. Isto je neosporivo potvrdio K. Kujev u studiji o početku slavenske pismenosti (1960)⁷ i u spomenutom djelu o Crnoriscu Hrabru (1967), gdje je on, pored drugih hronoloških argu-

⁶ Ив. Дуйчев, Въпросът за византийско славянските отношения и византийските опите за създаване на славянска азбука през първата половина на IX век. Известия на Института за българска история 7. София 1957, стр. 265 pretpostavio je da je Konstantin-Ćiril 855. god. stvorio glagoljicu za misionarski rad među Južnim Slavenima. Isto prihvata Б. Панов, Дејноста на Кирил и Методија во Македонија. 36. »Кирил Солунски«, Симпозиум 1100 годишнина од смртта на Кирил Солунски, книга I, Скопје 1970, стр. 163—185, uz pretpostavku da se glagoljica nije održala u Makedoniji zbog otpora grčkog svećenstva.

⁷ К. М. Куев, Към въпроса за началото на славянската писменост. Годишник на Софийския университет, филологически факултет. София 1960; isti, Черноризец Храбър, стр. 38—44.

menata, pokazao široku upotrebu aleksandrijskog načina datiranja u staroslavenskom razdoblju. Prema tome, — bez obzira da li vjerujemo Bregalničkoj legendi o ranijem propovijedanju Ćirila i Metodija među makedonskim Slavenima i, u vezi s time, prihvaćamo li hipotezu o mogućnosti ranijeg rada sv. Ćirila na stvaranju slavenskog pisma i na formiranju slavenske gramatike u okviru te Bregalničke misije — nepobitna je činjenica da je Hrabar stavio Ćirilov rad na stvaranju slavenske azbuke i na prevođenju Svetog pisma u okvir moravske misije.

Sam Hrabar ne naziva sebe učenicom Ćirila i Metodija, ali već sama činjenica da preuzima na sebe odgovoran zadatak naučne i bogoslovske obrane njihova apostolskog i prosvjetnog pothvata, kao i Hrabrova upućenost u suštinu i metodu Ćirilova lingvističkog stvaralaštva, svjedoče da je on bio Ćirilov učenik. Snopek je 1911. god. poistovjetio Hrabra s Klimentom Ohridskim. M. Weingart je 1915. god. smatrao vjerojatnijim da se pod Hrabrom krije sv. Naum Ohridski. Snopeku je prigovorio A. Mazon, da Kliment nije bio monah-črnorizac, već episkop, pa je zato smatrao vjerojatnijom identifikaciju Hrabra sa sv. Naumom ili s nekim drugim učenicom iz Ohridske škole (1925). Mazonov je prigovor ispravan samo uz pretpostavku da je Hrabrov spis postao tek poslije 893. godine, kad je Kliment postao episkop Velički. U narteksu ohridske Svete Sofije u okviru ktitorske kompozicije sv. Kliment je naslikan kao monah pored sv. Nauma kao velikoshimnika.⁸ Hipotezu o Hrabru-Naumu prihvatili su A. Vaillant, J. Vajs, Fr. Grivec, B. Koneski, Vj. Štefanić i dr. S druge strane već je Kalajdović 1824. god. iznio hipotezu o povezivanju Hrabrove akcije s Preslavskom školom Simeuna Velikog, pomišljajući na identifikaciju Hrabra s Jovanom Ekzarhom. Isto to je šire obrazložio Pljinski, ističući značaj Hrabrovih pozajmica iz bizantske naučne književnosti, iz djela Teodorita Kirskog, Epifanija ili Svida i upozorivši na prijevod Damaskinova »Bogoslovlja« od Jovana Ekzarha (1917). Zlatarski se posebno zalagao za vjerojatnost postanka Hrabrova »Skazanija« u Preslavskoj, a ne u Ohridskoj školi, ali se slagao s Lavrovim da je sastavljanje te apologije moglo padati prije procvata bugarske književnosti za Simeuna Velikog, kad već nije bilo potrebno braniti slavensku pismenost. Zato je Zlatarski došao na ideju da se pod pseudonim Hrabra sakrio sam Simeun u doba svog kaluđerstva, u razmaku između 889. god. kad se vratio iz Cari-

⁸ Vidi Цв. Грозданов, Портретите на Климент Охридски и Климент Рилски. »Кирил Солунски«, кн. I, Скопје 1970, стр. 105.

grada i 893., kad ga je državni sabor izabrao za cara, oslobodivši ga od monaškog zvanja.⁹ Hipotezu Zlatarskog prihvaća Kujev, dok E. Georgijev pomišlja na Simeunova brata, književnika črnorisca Doksa.¹⁰ Treba primijetiti da spomenuti zapadnoslavenizmi i drugi podaci koji vežu Hrabra za moravsku misiju ne idu u prilog ovim hipotezama, kao što i činjenica da je Hrabrovo »Skazanije« prvobitno bilo napisano glagoljicom, dok Simeunu nesumnjivo pripada zasluga za uvođenje u pismenost Preslavske škole »ustrojene« ćirilice.

Mislim da kod tog pitanja, pored navedenih činjenica da je Hrabar bio učenik Ćirila i Metoda i da je njegov spis prvobitno bio napisan glagoljicom, treba naglasiti nekoliko hronoloških podataka. P r v o, da je »Skazanije« svakako pisano neko vrijeme poslije smrti sv. Metodija, tj. već u Bugarskoj državi, gdje su našli utočište Ćirilovi i Metodijevi učenici. D r u g o: zaista je vrlo sugestivno zapažanje da, poslije 893. godine, kad je u Bugarskoj bila utvrđena slavenska crkvena organizacija sa slavenskim bogoslužjenjem, nije više bilo naročite potrebe za sastavljanje Hrabrove apologije. T r e ć e: ako bismo prihvatili ovaj datum kao *terminus ante quem*, onda se sugestivno nameće kao *terminus post quem* datum zabrane slavenskog bogoslužjenja od pape Stefana VIII. 891. godine. Tada je već bilo uspostavljeno crkveno jedinstvo Rima s Bizantom: mladi bizantski car Lav VI već je 886. god. zbacio patrijarha Fotija (ovaj je 891. god. umro u zatvoru) i proveo izmirenje s rimskim prijestolom. U Bugarskoj se knez Boris već 889. god. zakaluđerio i otišao u manastir, predavši prijesto starijem sinu Vladimiru. Ovaj se pokazao kao neprijatelj slavenske crkve, a onda je pokušao da uspostavi poganstvo. Baš je tada došlo i do obnove bugarskih prijateljskih veza s Nijemcima: 892. god. stiglo je poslanstvo kralja Arnulfa radi obnove starih ugovora. U takvim prilikama, uzimajući u obzir opći negativni stav grčke crkvene hijerarhije prema slavenskom bogoslužjenju, papina je zabrana predstavljala veliku, realnu opasnost za sudbinu slavenskog jezika u crkvi. Krizu je u Bugarskoj riješio državni udar. Boris se vratio iz manastira, s pomoću kršćanske partije bojara savladao je i oslijepio Vladimira, te je 893. god. sazvaio državni sabor, koji je predao prijesto mlađem Borisovu sinu Simeunu. Prva je sudbonosna odluka nove vlade bila organizacija slavenske crkve sa slavenskim bo-

⁹ Vidi pregled pitanja kod В. Златарскога, Кой е бил черноризец Храбър. История на българската държава I, ч. 2, стр. 853—860; Куев, Черноризец Храбър, стр. 38—44.

¹⁰ Е. Георгиев, Разцветът на българската литература в IX-X в. София 1962, стр. 312—314.

goslužbenim jezikom. Hrabrova je apologija mogla da bude sastavljena baš u tom kritičkom razdoblju 891/892. god., možda baš po želji kneza Borisa, kao priprema atmosfere za crkvenu reformu 893. godine. Svi su Metodijevi učenici živjeli tada pored kneza Borisa u Preslavu, osim Klimenta, koga je Boris još 886. god. poslao kao učitelja-misionara na zapad, u Kutmičevicu.

* *
*

Polazeći od teksta bugarske prerade (prema rukopisu iz 1348. god.), kao tobožnje najstarije redakcije, Jagić je tvrdio da Hrabar ne daje nijednog sigurnog podatka o tome koje pismo on ima u vidu. Broj od 38 slova može se primijeniti i na glagoljicu i na ćirilicu uz izvjesna natezanja oko nazala. Što se tiče broja slova »podobnih grčkima«, Jagić kaže da, kad bi se dalo dokazati da je taj podatak o 24 takva pismena znaka pripadao prvobitnoj redakciji, »to bi bilo neoborivo svjedočanstvo, da je Hrabar imao u vidu ćirilicu, jer samo ćirilica sadrži potpuni grčki alfabet, dok glagoljici nedostaju dva znaka, ξ i ψ. . . Rukopis moskovske Duhovne akademije, koji bez sumnje polazi od glagoljskog predloška, morao je da se posluži njihovim opisom: $\overline{\text{пк}}$ i $\overline{\text{чл}}$ za oznaku ξ i ψ, a $\overline{\text{Тн}}$ za Θ« (Razsuždenija, str. 28—29, prijevod moj). Spomenuta kasnija istraživanja, počevši od Durnovoa, Trubeckog i Kuljbakina, pokazala su neispravnost Jagićeva shvaćanja. Baš je tekst moskovske Duhovne akademije najbliži prvobitnom glagoljskom Hrabrovom spisu: ispravan je broj od 24 glagoljska znaka »podobnih grčkima«, jer ima u vidu strukturu glagoljice moravskog razdoblja, koje je prvobitnom 21 »grčkom« slovu Konstantinove glagoljice dodalo grafijske varijante i to za zapadnu nijansu palatalnog *h*, za grčku Θ i za uncijalni oblik *T*. Pored nekoliko najstarijih glagoljskih rukopisa koji su sačuvali te oblike »moravskih« slova, najvažniju građu za rješavanje ovog pitanja pružaju spomenuti glagoljski abecedari i akrostih »azbučne molitve« koja potječe ili od samog Konstantina-Ćirila ili od njegovih učenika.

Najstariji glagoljski abecedar, sačuvan kao grafit u ruševinama Okrugle crkve u Preslavu na zidu iznad groba, u rekonstrukciji Goševa sadrži čitav prvi dio od slova *a* do *l*, a ostali dio fragmentarno.¹¹

¹¹ И. Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. Българска Академия на науките. Археологически институт. Секция за славянска епиграфика. София 1961, стр. 61—66, табл. VIa-ž; Vj. Štefanić, Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika, Slovo 18—19, Zagreb 1969, str. 26—29.

Svakako predstavlja već preslavsku adaptaciju glagoljice, koju su u Bugarsku prenijeli Metodijevi učenici poslije 886. godine: a, b, v, g, d, e, ž, zemlja, iže, i, đerv, k, l; u drugom dijelu još ω, »pe«, c, č, š, v, b. (Vidi str. 61—62, gdje Gošev upoređuje ove preslavske oblike s oblicima istih slova u Kločevu zborniku, Sinajskom psaltiru, Ohridskom evanđelju, Zografskom, Marijinskom, Asemanovom, Kijevskim i Praškim listićima.)

Dva druga abecedara, Münchenski i Pariški (inače »bugarski«), prikazuju još raniju strukturu tj. moravskog razdoblja.

Münchenski abecedar pripisan je na posljednjem listu latinskog rukopisa »Carmina Hroswitae« iz XI. vijeka. Prema Marešu, koji je dao odličan fac-simile ovog abecedara, dodan je u drugoj polovini XI — poč. XII. stoljeća. Nevješto pisan tekst (ъ, ъ i glag. III okrenuti glavački) sadrži u 4 reda ćirilsku azbuku od 38 slova ispod kojih je isto tako u 4 reda napisana glagoljska azbuka sa 39 slova.

A · B · B · P · A · E · Ж · ѳ · ѳ · H · ѳ ;
 ѳ · K · Λ · K · N · O · П · P · C · T ·
 OY · ѳ · ѳ · W · П · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ ·
 ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ ·
 ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ ·

ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ ·
 ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ ·
 ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ ·
 ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ · ѳ ·

Obje je azbuke pisala ista ruka: u poređenju s gornjim latinskim rukopisom vidi se sasvim druga ruka, ali ista za oba abecedara rastavljena uskom ornamentalnom trakom. Iste su proporcije kod oblika ćirilskih i glagoljskih slova, analogni razmak između slova, a i između redova; isti duktus slabo zašiljenog pera, koje još nije bilo sposobno za »gotičke« kontraste debelih i tankih poteza; potpuno su jednaki načini kod pojedinih tipova poteza — tankih horizontalnih kod ćiril. Б, В, Г i glag. *a, ž, l, m* i dr.; uglatih vertikalnih ovala pravljениh od dva poteza kod ćiril. О, ОѸ, Ю i glag. *t, f, h* i dr.; horizontalni ovali kod ćiril. Ф i glag. *f, omega*; isti oblik dugih donjih poteza kod ćiril. Ч, ЧѢ i glag. »trećeg *i*«; potpuno isti način pravljenja gornjih poteza kod ćiril. *malih jusova* i glag. *jata*. Pisar je nastojao da u obje azbuke sačuva isti redoslijed slova (samo je u glagoljici promijenio redoslijed Ю — Ѧ u Ѧ — Ю). Tako se potpuno poklapa redoslijed u prvom dijelu azbuke od *a* do *omega*. Iza toga u ćirilici stoji poseban znak nalik na ćirilsko П s horizontalnom crticom udesno pri dnu desnog stabla; njemu u glagoljici odgovara također poseban znak nalik na — glagoljsko P s uglato-vijugavim repom, za koji u Pariškom abecedaru nalazimo naziv »pe«, a u azbučnim molitvama primjere »pečalъ«, »pěsnъmi«, »pěsne«. Zatim pravilno idu *c, č, š* (u glagoljici *š* okrenuto glavački), *ъ* (u ćirilici okrenuto glavački), *št* (u glagoljici bez repića ili kružića dolje). Onda u glagoljici slijedi »treći *i*«, koje nije ušlo u ćirilicu, ni u makedonsku varijantu u glagoljici (isp. Mareš, str. 172—173). Zatim redovno do kraja *ь* (u ćirilici glavački), *ѣ*, »paukasto *h*«, Ю, Ѧ (s pomenutom izmjenom redoslijeda u glagoljici), *Ѧ* i *Ѧ*. Što se tiče glavački okrenutih znakova u obje azbuke Münchenskog abecedara, moglo bi se misliti na informaciju jednog čovjeka, koji je za münchenskog pisara crtao primjere slavenskih slova sjedeći nasuprot njega.

Pariški abecedar iz XII v. (ili »bugarski«, jer je pisan prema bugarskom originalu) ima samo glagoljsku azbuku sa 31 slovom, iznad kojih su latinicom ispisana njihova imena. Pisar je na nekoliko mjesta izostavio pojedina slova ili pojedina imena, a neka je imena izostavljenih slova pogrešno stavio iznad susjednih slova. Prema našoj rekonstrukciji taj abecedar trebao bi izgledati ovako:

† as /a/, 卍 bóbobi /b/, 𐌆 uédde /v/,
 𐌇 glágoli /g/, 𐌉 dóbno /d/, 𐌊 hiést /e/,
 𐌋 giúete /ž/, 𐌌 zélló /z/, 𐌍 zémia /z/,
 𐌎 íse /iže=i/, 𐌏 ísei ↓/i/, 𐌐 káko /k/,
 𐌑 lúddie /l/, 𐌒 muszlíte /m/, 𐌓 nas /n/,
 𐌔 on /o/, 𐌕 pócoi /p/, 𐌖 recí /r/,
 𐌗 cslóuo /s/, 𐌘 tordo /t/, <𐌙/𐌚> hic ↓
 /Mareš:=ykb/ukb; nacrtano je treće i 𐌛,
 𐌜 fort /f/, <𐌝> ot ↓, 𐌞 /paukasto h₂/,
 <𐌟> pe ↓, 𐌠 /ci=c/, 𐌡 saraué /črbvb=č/,
 𐌢 sa ↓/ša=š/, 𐌣 hiér ↓/herb=h₁/, <𐌤> pel-
 lér /b; Mareš:pe+i+jerb/, 𐌥 hier /jerb=b/,
 𐌦 /jatb=ćiril.č/, 𐌧 /ju/, 𐌨 iusz ↓/o/,
 𐌩 nie ↓/e/ : ova dva posljednja susjedna
 slova spojena u jedan znak 𐌪𐌫 /Mareš 159/

Prema tome, uzimajući u obzir navedene nazive izostavljenih slova, vidimo da Pariški abecedar uglavnom sadrži svu azbuku moravskog razdoblja (sa 𐌜, *paukastim h* i *trećim i*), a nema *đerva* (koji nije bio u upotrebi ni u Moravskoj, ni u Preslavu), ni *št*, ni *jery* (kao ni Münchenski abecedar), a najvažnije je da je imao, kao Hrabrova glagoljska azbuka, samo dva znaka za nazale 𐌛 — 𐌜 i 𐌝 — 𐌞 koji su ovdje spojeni u jedan znak (tipičan za XI—XII. v.), ali nose svoje posebne nazive *iusz* i *hie*.

Bugarizmi kao *zemia* bez *epent. l*, vokalizacija kod *reci* = *rci* i *sarave* = *črbvb* te *muzslite* = *myslite*, upućuju na bugarski izvor ovog abecedara — možda na usmenu informaciju jednog Bugarina koji je mogao uputiti pisara na fiksiranje navedene akcentuacije.¹²

Od drugih sačuvanih abecedara, u vezi s Münchenskim i Pariškim osobito je zanimljiv Bandurijev, objavljen u njegovu djelu »Imperium Orientale« (Pariz, 1711) prema vjerojatnom predlošku iz XIII. vijeka. U priči o pokrštenju ruskog kneza navedena je azbu-

¹² Isp. Mareš, Hlaholice na Moravě..., str. 152—159 i tablice na kraju rasprave.

ka od 36 slova s grčkom transkripcijom njihovih naziva: *αζ* — az, *μρούκη* — buki, *βέτοδ* — vědi, *γλαώδ* — glagolъ, *δοπρω* — dobro, *γισσι* — jestь, *ζελω* — zelo i dr. do *јуса* — *γέους* i *γέα* — ja (= *а* u ruskoj transkripciji azbuke?). U vezi s tim značajni su još: Stockholmski ili Divišev abecedar iz XIV. vijeka s latiničkom transkripcijom naziva; Tourski s kraja XIV — poč. XV. vijeka s nazivima slova u glagoljici i u latinskoj transkripciji; Radoslavljev glagoljskoćirilski iz istog doba, koji prema J. Vrani uzlazi prema predlošku iz kraja XI — poč. XII. v.; čajnički glagoljskoćirilski iz istog doba.¹³

Azbučne molitve su stihovi s azbučnim akrostihom. Kao što je pretpostavio E. Georgijev, vjerojatno su bili stvoreni kao mnemotehničko sredstvo radi lakšeg učenja azbuke u njezinom redoslijedu (koji je imao posebnu važnost zbog brojne vrijednosti slova u njihovoj postupnosti).¹⁴ Bili su osobito rašireni u kasnije doba u pedagoškoj praksi (u *bukvarima*) u dosta brojnim varijantama, koje su se često okupljale u cikluse pod zajedničkim naslovom »tolkovih azbuka« (tj. azbuka-komentara). U ruskom rukopisu Volokolamskog manastira br. 573 (sada u moskovskoj Lenjinovoj biblioteci) okupljena su četiri takva akrostiha pod zajedničkim naslovom »Azбуки толковыя св. Константина Философа, нарицаемого Кирила, мужа праведна и истинна«. To su: 1) *Azбучна молитва*, koja u nastarijem sačuvanom tekstu iz XII-XIII. vijeka počinje stihom *ИЗЪ СЛОВОМЪ СІМЪ МОЛѢХ СѦ БОГОУ: — БОЖЕ ВСЕМЪ ТВАРИ И ЗИЖДИТЕЛЮ — ЕДИМЪНИМЪ И НЕВИДИМЪНИМЪ!* — itd. Izvanredna sličnost ove azbučne molitve s molitvom Kirila Filozofa u tekstu *Službe sv. Kirilu i Metodiju* navela je E. Georgijeva na hipotezu da je njezin autor bio sam Konstantin-Kiril; međutim stihovi *Šestvujo nyně po slědu učitelju — Imeni jego i dělu poslěduę* već se davno smatraju za siguran dokaz da se mogu odnositi samo na istoimenog Ćirilova učenika Konstantina Prezbitera. — 2) *ИЗЪ ВСЕМЪ ВСЕМУ АННУ СВѢТЪ*. Za razliku od drugih akrostiha koji su zasnovani na re-

¹³ J. Vrana, O postanku i karakteru staroslovenskih azbukvara i azbučnih molitava, *Filologija* 4, Zagreb 1963, str. 191—204; isti, Über die glagolitisch-kyrillischen Geheimschriften. *Die Welt der Slaven* V/2, 1960, str. 143—150. Vj. Štefanić, Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju i u Radosavljevu rukopisu. *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, vol. 2, Zagreb 1959, str. 5—15. Боряна Велчева, Названията на буквите в първите абecedари като источник за езикови данни. *Константин Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100 годишната от смъртта му*, БАН, София 1969, стр. 269—273.

¹⁴ E. Георгиев, Имената на старобългарските букви. *Сборник в памет на проф. Петър Ников. Известия на Българското историческо дружество XVI-XVIII*, София 1940, стр. 134—151.

doslijedu samo početnih slova u svakom retku, ova molitva daje u akrostihu čitava imena slavenskih slova *az, bog, vědě, glagoljo, dobro, jest* itd. Ta osobitost, u vezi s arhaizmima u tekstu, a posebno s izdržanim jedanaesteračkim ritmom, gdje poluglasovi imaju svoje slogovno mjesto, sugerirala je Marešu uvjerenje o prvobitnosti ovog akrostiha, uz mogućnost autorstva samog Konstantina-Kirila. (Najstariji je tekst lenjingradske Publiczne biblioteke Q I 1202 s kraja XIV — poč. XV. vijeka). — 3) *Azbuka ob Adame* — *Язъ наречетса Яданъ*: najstariji tekst s kraja XV. v. — 4) *Azbuka o voskresenii Hrista Язъ воскресохъ отъ мертвыхъ*: najstariji tekst u rukopisu iz 1492. god.¹⁵

N. Demkova i N. Droblenkova u lijepoj studiji o azbučnim stihovima (1968), navodeći niz drugih azbučnih molitava, posvećuju osobitu pažnju stihovima *Язъ есмь Богъ* (najstariji tekst iz 1462. god.), *Azbuci pokazničkoj Язъ тебѣ припадаю, милостиве* (prijepis iz XIII. v.) i molitvi *Язъ прежде о Бозѣ начинаю вѣщати*, koja ima mnogo zajedničkog s Konstantinovim *Napisanijem o pravoj vjeri*. Najstariji od tih tekstova — *Azъ slovomъ simъ moljо se Bogu, Azъ teбѣ pripadaju, milostive, Azъ прежде о Бозѣ начинају вѣштати, Azъ jesmъ vsemu miru svѣтъ* i *Azъ voskresohъ отъ mertvyhъ* predstavljaju značajnu komparativnu građu za problem rekonstrukcije prvobitne Konstantinove *glagoljice*.¹⁶

* *
*

Vidjeli smo da u grupi slova »podobnih grčkima« Hrabar navodi po običnom redoslijedu grčke azbuke 21 slovo od *A* do *omega*, izostavljajući *Θ, ξ* i *Ψ* (kojih nema u glagoljici), a zatim nastavlja: *и, пѣ, χлѣ, тѣ*. Tako je u rukopisu mosk. Duhovne akademije; u Soloveckom rukopisu prvo od ovih slova *и* nije pokriveno titlom — jasno svjedočanstvo da ono u ovom tekstu predstavlja veznik *i*, koji pribraja iduću grupu od tri slova prethodnoj osnovnoj grčkoj grupi

¹⁵ Н. С. Демкова и Н. Ф. Дробленкова, К изучению славянских азбучных стихов. Литературные связи древних славян. Труды Отдела древнерусской литературы XXIII, АН СССР, Институт русской литературы, Ленинград 1968, стр. 27—61; v. također Fr. V. Mareš, Azbučná báseň z rukopisu Státní veřejné knihovny Saltykova-Ščedrina v Leningradě. Slovo 14, Zagreb 1964, str. 5—24; isti, Hlaholice na Moravě..., str. 159—165; К. Кувев, Распространение и сегашно местонахождение на азбучната молитва. Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник..., София 1969, стр. 281—308.

¹⁶ V tablice u radu Mareša, Hlaholice na Moravě..., str. 161—163.

od 21 slova, mjesto spomenuta izostavljena 3 slova. Time se napunjuje broj od 24 slova grčke azbuke, koji se toliko ističe u prigorovima Konstantinovih protivnika.

Prvo je slovo u ovom dodatku $\overline{\pi\kappa}$ — glagoljski znak $\overline{\pi\kappa}$ analogan grčkoj Θ , koji se u Asemanovu evanđelju redovno javlja u grčkim riječima na mjestu θ , a u Kijevskim listićima na mjestu f u riječima *pręfacię* i *felicity*. U Münch. abecedaru nalazimo ga u posebnom glagoljskom obliku — kao P s repom — iza *omege* (koja je u posebnom obliku), a u ćirilskom dijelu na odgovarajućem mjestu stoji spomenuti znak Π . U Pariškom abecedaru isti glagoljski znak $\overline{\pi\kappa}$ stoji s pogrešno napisanim imenom *fort* (= *frętv*), dok je ime *pe* pravilno stavljeno, kao i kod Hrabra, iza imena *ot* (*omege*), ali oba su ova naziva pogrešno pomaknuta iznad *paukastog h* i *c*. U azbučnim molitvama nalazimo paralelne primjere za oba glagoljska znaka koji odgovaraju grčkim Φ i Θ , samo sa uzajamno izmijenjenim značenjem: Φ (po redosljedu iza *u* ili *ou*) — Φ араона, Φ арисѣиѣвы, Φ аворуа а $\overline{\pi\kappa}$ (iza *omege*) — печаль, пѣсньми, пѣснє (*pe*). Isp. u bosanskim tekstovima $\Theta \rightarrow T$ — *Tabor*, *Bartolomej*, *Vitezda*, *Teodor*, а $\Phi \rightarrow P$ — *Pilip*, *parisej* i dr.

$\overline{\chi\lambda}$ u Mosk. rkp., $\overline{\chi\lambda}$ u Solov., je moravski dublet slova *h* u obliku pauka $\overline{\chi\lambda}$; javlja se u Kijev. listićima i u Sinajskom psaltiru u riječi *hlętv*. U Münch. *paukasto h* nacrtano je u obje azbuke iza *jata*; u Par. stoji iza $\overline{\pi\kappa}$ s pogrešno prenesenim nazivom *ot* (slovo kojega je izostavljeno) dok je naziv *hie* (Solov. *hlę*) stavljen iznad zadnjeg *jusa*. U azbučnim molitvama *h* (*hęrv*) iza \overline{F} zastupljeno je primjerima $\overline{\chi\lambda}$ еровъскоу, $\overline{\chi\lambda}$ ерувинъскю, $\overline{\chi\lambda}$ риста, $\overline{\chi\lambda}$ еровинъ, а *paukasto h* (iza *jata*) primjerom $\overline{\chi\lambda}$ вала. U tekstovima sreće se samo jedanput, u As. ev. i dva puta u Sin. ps.: v. *Tkadlčik*, Dvoji *ch* v hlaholici, *Slavia* 32 (1964), 182—193.

Što se tiče trećeg znaka $\overline{\tau\kappa}$ spomenuli smo Jagićevo mišljenje da Hrabrovo $\overline{\pi\kappa}$ obilježava grčko-ćirilsko Θ pored $\overline{\chi\lambda}$ = Ψ i $\overline{\tau\kappa}$ = ξ — neispravno za sva tri znaka, posebno za identifikaciju $\overline{\tau\kappa}$ sa Θ koje u stvari odgovara nazivu *pe*. Zato Mareš, upozoravajući na paralelizam Φ — \overline{F} i Θ — *pe*, kao i na odsustvo $\overline{\tau\kappa}$ u drugim abecedarima, smatra za najvjerojatnije rješenje da se to Hrabrovo slovo izluči iz prvobitne glagoljice (str. 169). Međutim Nahtigal je već 1923. god. pokazao da $\overline{\tau\kappa}$ kod Hrabra predstavlja dublet glagoljskog *t* u obliku grčkog uncijalnog i latinskog oblika *t* u zaglavljima, uz konstataciju da pojava sva ta tri dubleta ukazuje na kasniju glagoljsku

redakciju teksta.¹⁷ U maloj varijanti isto je prihvatio Kuljbakin: »ТѢ je grafička varijanta glagoljskog *t* u formi ćirilskog slova Т: tako ćirilsko Т nalazimo u Ohridskom jevanđelju, triput u Sinajskom euhologiju, kao inicijal u Sinajskom psaltiru, u Bojanskom palimpsestu i u Praškim odlomcima.«¹⁸ (O vrlo slaboj uvjerljivosti Mareševe hipoteze o postanku Hrabrova ТѢ iz tobožnje marginalne bilješke шѢТѢ u obliku ТѢ_{шѢ} vidi dalje u odlomku o znaku Ѣ).

Treba napomenuti da je u Moravskoj bio u glagoljicu uveden još jedan znak: *treće i* Ѣ za moravsku fonetsku varijantu *ji* pored *i* = Ѣ i *iže* = Ѣ. U azbučnoj molitvi *Azъ jesmъ vsemu miru svѣtъ* Mareš ukazuje na postojanje tri uzastopna stiha koja počinju slovom *i*, a koji su povezani u jednu smisaonu cjelinu, te prema tome sigurno određuju prvobitno mjesto *trećeg i* između *i* i *iže* sa istom brojnom vrijednošću kao Ѣ = 10 (između *z* = 9 i *iže* — Ѣ = 20):

- (з — Ѣ) Зелимаѣ на водахъ оутврѣдихъ
 (ѣ — Ѣ) I прѣстолаѣ мои на небесѣхъ,
 (и — Ѣ) Иного Бога нѣсть развѣ мене,
 (и — Ѣ) Иже на всѣхъ странѣхъ призрѣаѣ.

U Münch. ćirilskom ovog slova nema, a u glagoljskom stoji između *š* i *ѣ*; u Par. — između *t* i *f* s pogrešno natpisanim naslovom *híc*. Zato neki smatraju da bi se i kod Hrabra ono И između *omege* i *pe* u Mosk. rukopisu moglo odnositi baš na *treće i*. Razumije se, nije isključeno da je prva generacija Ćirilovih učenika poslije svog preseljenja u Bugarsku i Makedoniju mogla da čuva uspomenu i na ovaj moravizam, ali na balkanskom tlu on je bio sasvim nepotreban i nije našao nikakvog odraza u ćirilici. Preslavski glagoljski abecedar u sačuvanom dijelu do slova *l* nema *trećeg i* između *i* i *iže*. I Hrabru, ako je njegov spis rađen za pravdanje Simeunove crkveno-jezične reforme, nije bilo potrebno da fiksira ovaj, za Bugarsku nepotreban znak, koji bi tradicionalan broj od 24 grčka slova povećao na 25. Zato ipak smatramo taj *i* Mosk. rukopisa za veznik *i*, kako to čini Soloveckii tekst.¹⁹

¹⁷ R. Nahtigal, Doneski k vprašanju o postanku glagolice. Razprave izdaja Znanstveno društvo za humanističke vede v Ljubljani 1923; i sti, Nekaj pripomb k pretresu Hrabrovega spisa o azbuki Konstantina Cirila. Slavistična revija, Časopis za literarno zgodovino in jezik, I, Ljubljana 1948, str. 5—18.

¹⁸ С. М. Кульбакин, Белешке о Храбровој апологији. Глас Српске краљевске академије CLXVIII, Београд 1935, стр. 141—177, посебно стр. 57.

¹⁹ V. V. Tkadlčík, Trojí hláholské i v Kyjevských listech. Slavia XXV, 1956, str. 200—216; Fr. V. Mareš, Hláholicе na Morávě..., str. 172—173, 176; isp. J. Vrana, Glagoljski grafemi Ѣ-Ѣ, ѢѢ-ѢѢ i njihova ćirilсka transkripcija, Slavia XXXIII, 1964, 171—181.

* *
*

Ponavljamo redosljed druge grupe slova, načinjenih »po slavenskom jeziku« prema oba teksta *glagoljske varijante* (Moskovskom, bugarskom iz XV. vijeka i Soloveckom, ruskom iz XVII. v.) te prema dva teksta *ćirilске varijante* (Savinskom, bugarsko-srpskom iz XV. v. i Troickom, ruskom iz XVI. v.):

Mosk.: Б. Ж. З. Д. И. Ч. III. Ђ. III. М. Љ. Ћ. К. Ј. А = 15

Sol.: Б. Ж. З. Д. И. Ч. III. III. М. Ј. К. Х. Ю. Л = 14

Sav.: Б. Ж. С. — И. Ч. III. III. Ђ. Ђ. Љ. Ћ. Ј. Х. А = 14

Troic.: Б. Ж. С. — И. Ч. III. III. Ђ. Ђ. Љ. Ћ. Ј. Х. А = 14

Potpuno je jasan sadržaj ove grupe u ćirilskoj adaptaciji Hrabra — dva donja reda: 7 suglasnika — Б, Ж, С, И, Ч, III, III (bez đerva, koji stoji u oba teksta glagoljske varijante), poluglasnici i vokali — Ђ, Ђ, Љ, Ћ, Ј, te oba nazala, »jusovi« Х и А koji su još u staroslavenskom razdoblju dobili svoje jotovane dublete А — Л и Х — Ј (kao što i čisti vokali А — а i Љ — ъ). U ovom ustaljenom obliku od 14 slova redosljed Savinskog rukopisa ponavlja se u desecima rukopisa (uz običnu zamjenu u ruskim rukopisima Х и Ј > Ј и А и Л > А). Međutim ima mnogo nejasnog u odnosu na ove varijante prema izvornom glagoljskom tekstu. Đerv, koji je izbačen u ćirilskoj varijanti, povećao bi fiksirani broj od 14 slavenskih slova na 15, pa tako i jest u Moskovskom tekstu. Ako polazimo od citiranog broja 14, onda moramo pretpostaviti kod glagoljice izvjesno kolebanje u momentu adaptacije izvorne Hrabrove azbuke na ćirilicu. To se kolebanje, očividno, odnosilo na srednju grupu slova, jer početak i kraj reda potpuno su analogni u obje varijante.

Prva su tri slova potpuno ista: Б, Ж, З (ili с). Zatim u oba spiska stoji jednaki znak sličan ćirilskom slovu Л. Kako je l već navedeno u grupi grčkih slova, ovdje to može biti samo lijeva strana glagoljskog oblika za slovo đerv — М. Mi ga nalazimo u obje azbuke Münch. abecedara između i i k, dakle sa brojnom vrijednošću 30. Očividno zbog te brojne vrijednosti (u ćirilici je 30 = Л), kao i zbog navedenog oblika sličnog ćirilskom Л, azb. molitva *Азъ словомъ симъ молѣ сѣ Богу* počinje odgovarajući stih riječju *летитъ*, što služi dokazom da je ova varijanta azbučne molitve postala poslije

transliteracije Hrabrova glagoljskog teksta na ćirilicu.²⁰ Međutim, kao što je već M. Pavlović pokazao, navedeni oblik *đerva* dolazi tek u mlađim tekstovima, dok u starijim, pored jednostavne transliteracije grčkog dupliranog γγ — ѣѣ (u Asem. ev.) običniji je oblik ѣѣ koji on nastoji da protumači kao ligaturu od ѣѣ ili ѣѣ,²¹ ali za koji su A. S. Ljvov i B. Velčeva (u svojoj najnovijoj raspravi o št u glagoljskoj azbuci) neoborivo pokazali da »to predstavlja prosto jedno okrenuto ѣ — g' — ѣѣ i da to slovo bez sumnje označuje (Г') ili (Г).²² I zaista, u akrostihu *Azъ jesmъ vsemu miru svѣтъ* stih koji se odnosi na *đerv* je izostavljen, dok u akrostihu *Azъ tebѣ pripadaju, milostive*, (Jaroslavski euhologij) na ovom mjestu stoji stih s početnom riječju *g'eony* — геоны, a u *Slovu sv. Ćirila Filozofa* — геомоноу = *ig'emonu*, što upućuje na osnovni predložak sa *đervom* u početku riječi. U Kijevskim listićima *đerv* dolazi dva puta u riječi *ang'gelъ*, čime se dokumentuje postojanje ovog slova sa značenjem palatalnog g' u moravskom razdoblju, a njegova brojna vrijednost 30 između *iže* = 20 i *k* = 40 govori za postojanje tog slova već u sastavu prvobitne Konstantinove azbuke.

Iza tog slova u Hrabrovu spisu u svim tekstovima idu slova ц, ч и ш (u Soloveckom rukopisu iz XVII. v. шъ, ali ovdje je to očevidno nastalo spajanjem ш sa susjednim ѣ, vjerojatno pod utiskom idućeg znaka шъ).

Susjedna četiri slijedeća znaka javljaju se u obje navedene grupe Hrabrova spisa u dva različita redoslijeda. U »glagoljskoj grupi« između oba poluglasa ѣ i ѣ stavljeni su u sredinu zagonetni znaci ѣѣ i мѣ: ѣ, шъ, мѣ, ѣ; u »ćirilskoj grupi« poslije ш iz prethodnog kompleksa neposredno dolazi ш, a onda u stalnom redoslijedu ѣ, ѣ, ѣ. Naprotiv u oba sačuvana rukopisa »glagoljske« grupe osjeća se izvjesna nesigurnost, koja vjerojatno zavisi od neke još dosta nejasne strukture prvobitnog glagoljskog teksta. U Mosk. rukopisu — ѣ, шъ, мѣ, ѣ gdje posljednji ѣ očevidno predstavlja grešku mjesto ѣ (van-

²⁰ Pored drugih tumača ovog stiha v. značajan članak Ст. Стоянов, Бележки върху стиха 'Летит ныне и словенско племе' в Азбучната молитва. Хиляда и сто години славенска писменост 863—1968, Сборник в чест на Кирил и Методий. София 1963, БАН, стр. 165—170.

²¹ M. Pavlović, Znak М i njegove glasovne vrednosti. Slovo 6—8, 1957, str. 278—291.

²² А. С. Львов, Глаголица и некоторые проблемы прастарославянской фонетики, Slovo 21, str. 52; Б. Велчева, Въпросът за Ш в глаголическата азбука. Известия на Институт на Български език, XXII, БАН, София 1973, стр. 105—106.

redno velika sličnost oblika glagoljskih ѣ i ѡ). U Soloveckom tekstu — ѣ (pripojeno prethodnom ш u obliku шѣ), ѣѣ ѡѡ, ю : ovo je posljednje, očividno, napisano na mjestu ѡ (možda upućuje na nejasni oblik glagoljskog slova na ovom mjestu — isp. glagoljski tekst u Münch. abecedaru, gdje su ѡ i ю vanredno slični). Prema tome nasuprot ovom redosljedu glagoljske grupe — ѣ, шѣ, ѡѡ, ѡ — stoji potpuno jednaki redosljed ćirilске grupe — ѣ, ѣ, ѣ, ѡ. Oba su poluglasnika ѣ i ѡ nesumnjivo pripadala prvobitnoj Ćirilovoj azbuci i javljaju se neizostavno u svim najstarijim i glagoljskim i ćirilskim tekstovima, kao i u Münchenskom i Pariškom abecedaru, pri čemu su u Münch. ćirilskom oni rastavljeni slovom ѣ, a u Münch. glagoljskom — ponovljenim ш, koje bi trebalo da obilježava ѣ, i trećim ѣ, koji ovdje stoji na mjestu ѣ.

U vezi s time treba naglasiti činjenicu da u onoj grupi Hrabrovih tekstova koji odrazuju adaptaciju njegove azbuke u preslavskoj ćirilici (redosljed ш, ѣ, ѣ, ѡ) među primjerima riječi koje se ne mogu napisati grčkim slovima, nalazimo i riječ koja počinje sa št — чаданне, широта, ѡдроты (Savinski rkp. i dr.), dok u prvoj grupi koja donosi samo ćirilsku transliteraciju glagoljskog teksta (redosljed ш, ѣ, шѣ, ѡѡ, ѡ) nema primjera ѡдроты (Mosk. i Solov. rukopisi; isto tako u najstarijem sačuvanom rukopisu Hrabrove apologije, bugarskoj preradi iz 1348. god.). Zato je Kuljbakin već 1934. god. zauzeo odlučan stav »da slova ѣ nije bilo u Hrabrovoj azbuci« (str. 30, citiram u pravopisu originala). »Za rešenje tog pitanja treba pre svega naglasiti da više staroslovenskih spomenika ne znaju za ovo slovo: u Zografskom jevanđelju, Kločevu zborniku, Makedonskom listiću (ćirilskom), Zografskim ćirilskim listićima — upotrebljava se samo št; u Suprasaljskom kodeksu nalazimo ligaturu sa slovom ѣ na srednjoj crtici (ѣ); drugi spomenici upotrebljavaju slovo ѣ, ali pored njega i шѣ, — u Ostromirovu često kao i u Marijinu i Asemannovu jevanđelju, jedanput u Hilendarskim listićima... Slova ѣ nema u glagoljskoj azbuci Münchenskog abecedarija, a u ćirilskoj azbuci ovog abecedarija ima ga; nema ga u Bugarskom abecedariju, nema ga ni u prepisu M(oskovskom) Hrabrove apologije«. ²³ Treba dodati da i u najstarijem ćirilskom datiranom preslavskom grafitu iz oko 893. god. u drugom retku jasno se vidi riječ (-ѣ) вѣштѣвъшѣи. ²⁴ U drugom epigrafskom materijalu našao sam ѣ prvi put u Ananijevu natpisu iz sredine X. vijeka — ѣце его и не прокълнетъ (Gošev,

²³ С. Кулбакин, n. d., str. 70.

²⁴ И. Гошев, n. d., str. 51—57, образац 46, tabl. III.

tabl. XVI, obr. 71), a onda u Bitoljskom natpisu oko 1017. god. u riječima *помощиѣ, исходаѣиѣ, оубѣжиѣ* svagda u karakterističnom umanjenom obliku s pečicom u retku.²⁵

Slijedeći hipotezu Durnovoa da praslavenski glasovi *tj i *dj nisu u solunskom dijalektu Ćirila i Metodija imali svoj refleks kao u bugarskom št i žd, već k' i g' (*kuk'a, k'erka, k'u, k'e, meg'u*), V. Tkadlčik je u raspravi o »Dvije reforme u glagoljskoj pismenosti« 1963. g. i u kasnijim člancima nastojao dokazati da su ti makedonski refleksi već u prvobitnoj Ćirilovoj azbuci dobili svoje grafeme *ℳ* i *℥*; da je slovo *℥* fonema koja se »nevyskytovala na začátku slov« (str. 363: a *k'erka, k'u* i dr.?) u Konstantinovu akrostihu dobilo naziv »pe«; da je ono, s brojnom vrijednošću 800, prvobitno bilo smješteno na 26. mjestu između *omege* i *ci* i da je tek u ćirilskim abecedarima bilo premješteno iza slova š, te je kasnije, krajem X — poč. XI. vijeka pod bugarskim utjecajem dobilo glasovnu vrijednost št (str. 354—363). Sličnost gornjeg dijela grafeme *℥* sa slovom ш »nikterak nedokazuje, že i jeho hlásková hodnota obsahovala hlásku š« (str. 361); glagoljsko *℥* nije uopće ligatura, već, prema Tkadlčiku, njegov oblik treba tumačiti kao grafijski odraz korelacije *℥* i *ℳ* analogno prevrnutih oblika ш i м u glagoljskom Münch. abecedaru.²⁶ Borjana Velčeva u kratkom, ali vrlo lijepom članku o »nazivima za slova u prvim abecedarima kao izvoru za jezičke činjenice« (1969) i u svom posljednjem radu o slovu št u glagoljici (1973), pored vanredne nategnutosti Tkadlčikovog tumačenja, jasno je pokazala da abecedari ne potvrđuju hipotezu Durnovoa da je prvobitno *℥* zauzimalo mjesto između *w* i *ci* i da je ono imalo glasovnu vrijednost k'. »Kada su u 20-im i 30-im godinama Durnovo i Trubeckoj iznijeli novo tumačenje za *ℳ* i *℥* (ћ i ѱ) oni su se rukovodili najprije željom da vide simetriju u fonološkom sistemu jezika, koja se u potpunosti odrazila i u staroslavenskoj glagoljskoj azbuci. Takva simetrija nesumnjivo postoji, ali ona se ne može vidjeti i tamo gdje je nema. Paralelizam između *ℳ* i *℥* nedvojbeno ne postoji. Korelat za *ℳ* u glagoljskoj azbuci je *ℵ* (g), isto tako kao što vjerojatno i korelat za *℥* (*h*₁) u najstarijoj glagoljici je *℥* (*h*₂). Ni u jednom spomeniku nema podataka posebno za slovo koje označuje (k') u domaćim ili tuđim

²⁵ В. Мошин, Битољска плоча из 1017. године. Македонски јазик, год. XVII, Скопје 1966, стр. 51—61.

²⁶ V. Tkadlčik, Dvě reformy hláskového písennictví. Slavia XXXII, Praha 1963, str. 340—366; isti, Systém hláskové abecedy. Studia palaeoslovenica. Academia Praha 1971, str. 357—377; isti, Systém cyrilské abecedy. Slavia XLI, 1972, str. 380—392.

riječima.« (prijevod moj — izraz »starobugarska azbuka« zamijenio sam terminom »staroslavenska«).²⁷ Velčeva je lijepo upozorila na nazive slova ѡ i ѱ u Bandurijevu abecedaru *σθια*, u Stockholmskom (ili Diviševu) — *sstya* i u Tourskom — *schtsa* — ѱ — ѱа, gdje mekoća *σθια* i *sstya* dokumentuje staro svojstvo palatalnosti *t'* u spoju *s y* ili *i*. To se, razumije se, ne protivi vjerojatnosti da su u solunskom dijalektu praslavenski *tj* i *dj* prvobitno imali nešto drukčije reflekske nego što su oni potvrđeni u rukopisima XI. vijeka: bugarske *št* i *žd*, češke *c* i *z* i hrvatskosrpske *ć* i *dj*. Da li je Ćiril osjećao posebnost ovog glasa, to mi ne znamo, ali je moravska pismenost u Kijevskim listićima odrazila već mjesni refleks praslavenskog **tj* kao *c* (priemljce, nebesъskyje picje, věčъnoe obēcenie; u Praškim odl. — hvaljěcimъ tajěcago sje) ili kao grupu *šč* (zaščiti, očišćenie), a svi staroslavenski rukopisi, kako glagoljski tako i ćirilski nastali poslije prijelaza Ćirilo-Methodijevih učenika na Balkan, odrazuje samo bugarski refleks ѡ — шт, ѱ — шт.

U odnosu na pitanje da li je slovo ѡ postojalo prvobitno, Velčeva se u svom radu o abecedarima priklonila mišljenju Vondraka, Nahtigala, Vajsa, Kosa i dr. da u prvobitnoj glagoljici njega nije bilo. Međutim u posljednjoj studiji o *št* ona je prihvatila hipotezu Iv. Dobrevu da je ova suglasnička grupa u govoru Ćirila i Metoda u IX. vijeku označavala (š'č') ili (š't') (preko međustupnja š|t|š) i da je predstavljala jednu fonetsku cjelinu, koja je već u prvobitnoj glagoljici dobila svoje posebno slovo.²⁸ »To, što se ѡ susreće u spomenicima najstarijeg pravopisa, naziv i crtež slova, a isto tako i konfrontacija s crtežima slova ш и ѡ dopuštaju pomisao da ѡ nije ligatura, već je samostalno i staro slovo, koje je u ranijem razdoblju razvoja glagoljice bilo zamijenjeno ili se upotrebljavalo izvjesno vrijeme pored ш ѡ « (str. 108; prijevod moj).

Moram priznati da mi nijedan od navedenih argumenata ne ulijeva povjerenje prema ovoj hipotezi.

Pored sve vjerojatnosti o sličnosti makedonskog refleksa praslavenskog *tj* sa susjédnim bugarskim refleksima, vrlo je slabo vjerojatna pretpostavka o grupi *št* kao prvobitnoj »fonetičkoj cjelini« koja je zahtijevala formiranje samostalnog grafema, ako se pod tom fonetičkom cjelinom podrazumijeva monoftonski izgovor poput ruskog monoftonškog ш. U takvom slučaju sigurno ne bi se pojavila

²⁷ Велчева, Въпросът за ѡ . . . , стр. 123—124.

²⁸ Ив. Добрев, В защита на глаголическите писмена. Български език 1969, 3, стр. 241—246.

potreba da se taj monofonški fonem dekomponira u grupu prikazanu digrafima.

Nije manje problematična pretpostavka o upotrebi slova Ψ baš u spomenicima najstarijeg pravopisa. Kao takvi navode se Sinajski psaltir, Ohridsko evanđelje i Rilski listići nasuprot Zografskom, Marijinskom, Asemanovom i dr. Za kriterij starine sistema uzima se upotreba nazala, za koje sama Velčeva u uvodnim pasusima kaže da je baš problem nazalnih vokala najmanje riješen (str. 106). Što se tiče oblika glagoljskog Ψ i njegova odnosa prema oblicima ćirilskog ш i glagoljskog ч (zašto se ne uzme i ćirilski шт ?), ne vjerujem da bi samom autoru bilo jasno zašto bi to trebalo da posluži kao argumenat protiv hipoteze o ligaturnoj strukturi glagoljskog шт .

Postoji mišljenje da je glagoljski znak Ψ ligatura grafema ш i ч = ш i ч . A. Ljvov smatra to kao očevidno, ali sam upozorava da Kijeovski listići ne označavaju grupu шт ovim znakom.²⁹ U takvom značenju nema ga ni u Praškim listićima, ni inače nigdje. Prema tome to je samo djelomična sličnost oblika u okviru jednog grafijskog tipa (o čemu će biti više govora pri kraju). Na drugoj strani kod ćirilskog slova ш — шт potpuno je jasna njegova ligaturna struktura, koja je organski vezana s fonološkim bugarskim refleksom od pet praslavenskih grupa: tj (platiti — plašt), stj (prostiti — prošt), skj (iskati — išt), sk' (sk ispred mekih vokala — dvska — dvshtica) i kt' (kt ispred mekih vokala — rek — rešti iz rekti). Kako je u glagoljskim tekstovima upotreba grafema Ψ potpuno analogna upotrebi ćirilskog ш i kako upotreba tih grafema i u glagoljici i u ćirilici na isti način ide paralelno s digrafskim grupama шш i шт , moramo da ostanemo kod teorije o postanku glagoljskog grafema Ψ po ugledu na ćirilski ш putem prilagođivanja ćirilskog slova glagoljskom grafijskom tipu — zamjenom donjeg repića kolutićem. Odsustvo Ψ u zapadnim abecedarima svjedoči da je uvođenje tog znaka u glagoljicu bilo izvršeno tek u preslavskom razdoblju slavenske pismenosti, odnosno u toku procesa uzajamnog prilagođivanja obiju azbuka u okviru njihova sinhronog paralelnog razvoja.

* *
*

Azbučne molitve idu u prilog prve hipoteze. Volokolamski rukopis br. 573 iz XVI. vijeka pripisuje sv. Konstantinu Filizofu, naricanjemom Kirilu, četiri različne varijante takvih akrostiha: *Azъ slovomъ*

²⁹ A. C. ЛЬВОВ, n. d., str. 53—54.

simъ moljusja Bogu, Azъ jestъ vsemu miru svѣtъ, Azbuku ob Adame i Azbuku o voskresenii Hrista. Demkova i Droblenkova ispravno ukazuju na postojanje autorskog elementa u takvim stihovima kao *Azъ slovomъ simъ molju se i Azъ teбѣ pripadaju, milostive*, a i na pojedina upadljiva podudaranja u tim tekstovima s Konstantinovim *Proglasom evandѣlja* i njegovim *Napisanijem o pravoj vjeri*. Prema tome posve je vjerojatno da je jedan od tih tekstova potekao baš od sv. Konstantina-Ćirila, a vjerojatno na njegov poticaj nastalo je i nekoliko varijanata takvih azbučnih molitava od njegovih učenika, kao nužno pedagoško sredstvo u njihovom prosvjetiteljskom radu. Međutim sačuvani tekstovi svakako predstavljaju već rezultat kasnijih intervencija, te se u odnosu na strukturu akrostiha raspadaju na dvije glavne grupe, analogne onima kod tekstova Hrabrova Skazanija, uzlazeći jedna prema starijim, glagoljskim tekstovima moravskog razdoblja, a druga prema predlošcima iz preslavskog doba prvobitne ćirilske pismenosti poslije prijelaza Ćirilovih i Metodijevih učenika u Bugarsku.

Mlađa grupa odgovara azbučnom redosljedu ćirilske adaptacije Hrabrova teksta: ш, ц, ѣ, њ, њ, ѣ, ю, ж, ѡ. Takvi su npr.:

Azъ prežde o Gospodě Bozě načinaju vѣščati:

- Ш Шаровидно шѣагривъ честною кровью плотъ нашу,
 Ц Цѣдродаре его мон оустнѣ штверзаетъ.
 Ђ Ђрихоньски(х) трѣвѣ паче проповѣдателя мѡ створи
 Ѓ Ђр(оу)салинськиа предивныа дѣтели възглашати,
 Ђ Ђрданьскихъ выстрннъ струю мысленю да изанетъ ми.
 Ђ Јависѡ естѣ чудоносенъ, благодарю величиа его.
 Ю Юду же прослависѡ, перевозаконни людие премѣнающесѡ...
 Ж Жду же възвысисѡ послѣднѡа оумудриѡ еси,
 Ѓ Ѓже прежъ евѣнскимъ възглаголю словомъ божьнимъ.

Azъ jestъ vsemu miru svѣtъ:

- Ш Шоумомъ доубравы попалнхъ,
 Ц Цнтонъ на брань вошроужихсѡ.
 Ђ Ђрданъ шсвѣтихъ,
 Ѓ Горы възграшасѡ ѡвленіемъ монѡгъ.
 Ђ Ђресъ погоубнхъ.
 Ђ Мѡтѣ выстѣ да не оудержанъ.

Druga redakcija istog početka (»Azbuka Ivana Fedorova, 1574«):

ш Шатаніа вѣковскаго свовождѣа васѣ

щ Щедротами своего челоуѣколюбіа.

Rukopis M. Pogodina br. 337 ima još nastavak:

ѣ Маринъ сынъ есмь,

ѡ Маринъ сынъ Ядама и Еввы свовождѣа.

ю Нюда апостоль прѣдаетъ мѣ;

ю Бсть Христосъ създатель вышнихъ и нижнихъ.

џ Кенкаріотъ прѣдастъ мѣ.

Azъ narečetsja Adamъ —

ш Шествиенъ мѡниа всѣ свершю,

щ Щедротами и челоуѣколюбіемъ.

ѣ Ёрданъ видѣвъ владыку повѣже. Тогда потоци слезныхъ во адѣ
возвратишасѣ Ядаму,

ѡ Рыданье праматере нашеѣ Евги преста; оуже во ликуеть...

ѡ Ёретичьская оуста тогда заградятсѣ иже глаголють? Не быти
воскресенію мертвыхъ,

ѣ яти во сѣть дѣмони, оуже не владаетъ смерть земныхъ,

ю Юже славатъ тресватю Тронцу.

ѡ (mjesto ѡ) ѡ ю сдержю и ѡ ю спасу и ѡ ю воскресю и в
последнии день,

ѡ ѡзъ дару(ѡ)и лиа животъ вѣчныхъ.

Azъ jestъ Bogъ pervuj —

ш Шлю вас в мѣку вѣчную.

щ Со христианы хошу быти.

ѣ Совью небеса,

ѡ Сотрашу землю.

ѣ явлен бѣду въ Тронцы,

ю Юже хвалат христиане.

ѡ Юже ѡт престола славы

ѡ ѡ дарю лиа животъ вѣчныхъ.

Akrostisi ove grupe — pored slučajeva izostavljanja ponekih redova i pored pojedinih nespretnih pokušaja da se obilježe jerovi u stihovima za poluglasnike na opisan način — jasno se drže uobičajenog redosljeda ćirilske azbuke. Nasuprot ovoj grupi postoje stihovi

koji su sačuvali tragove drugog, starijeg glagoljskog redoslijeda i koji u tom smislu odgovaraju glagoljskoj grupi Hrabarova Skazanija i zapadnim abecedarima.

To je na prvom mjestu aktrostih »Azъ slovomъ simъ moljо sę Bogu«, koji se u spomenutom Volokolamskom rukopisu pripisuje Konstantinu Filozofu-Ćirilu, dok se obično smatra da pripada Konstantinu Prezviteru, jer na to upućuje stih »Šъstvujо nyně po slědu učitelju, imeni jeju (jego ?) i dělu poslědue«; s druge strane sada treba naglasiti značenje novih saznanja o redakcijama Hrabrova »Skazanija«, gdje bi se »glagoljska« redakcija s očevidnim moravizmima (treće i, paukasto h i »pe«) teško mogla pripisati Konstantinu Preslavskom, ako nije i on započeo svoj misionarski i prosvjetni podvig još u Moravskoj.³⁰ Te tragove nalazimo i u azbučnoj molitvi »Azъ slovomъ simъ moljо sę Bogu«.

- F — Фараоша на зѣлобы избави,
 H — Херовьскѣ ми мысль и умъ даждѣ,
 W — О чьстьная прѣсвятая Тронце,
 „pe“ Печаль моѣ на радость прѣложи,
 C — Цѣломъдрьно да начьнѣ пьсати.
 Ć — Чюдеса твоя прѣдвѣная зѣло!
 Š — Шестокрилатыхъ силѣ въспринимѣ,
 Šь — Шъствуйѣ нынѣ по слѣду учителю,
 treće I — Имени юю и дѣлу послѣдуѣ.
 Ё — явѣ сътвориѣ евангельско слово,
 — Хвалѣ въздаѣ Тронци въ вожьствѣ,
 jо — Юже поютѣ всьякыи въздрастѣ,
 ju — Юнѣ и старѣ, своиѣ разумѣ,
 е — Ѧзыкѣ новѣ, хвалѣ въздаѣ присно
 Отъцю, Ёынѣ и прѣсвятѣмѣ Дѣхѣ,
 Ёсмѣже чьсть и дрьжава и слава
 Отъ всьѣа тварѣ и дыхання
 Еѣ всьѣ вѣкы и на вѣкы. Ѧминѣ.

³⁰ E. Георгиев, Две произведения на св. Кирила, София 1938 i spomenuti članak »Имената на старобългарските букви« u Sborniku Nikova. Д. Шопов, Две поетски творби на Константин Брегалнички за епохално дело на словенските првоучители. Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, кн. I, Скопје 1970, стр. 281—293.

Ovdje na prvom mjestu pada u oči potpuna istovjetnost azbučnog redosljeda akrostiha s oba Münchenska abecedara kod prvih 6 slova: *F — H — ω — »pe« — C — Ć*. Pošto akrostih izostavlja oba poluglasnika (koji ne mogu da stoje na početku riječi) njegovi *Š* i *ŠB* odgovaraju Münch. ćir. ш — ѡ — ѱ — ѣ, dok je u Münch. glag. ѣ stavljeno iza »trećeg i«, koje je umetnuto iza drugog š. Nakon toga u akrostihu, kao i u Münch. glag., dolazi »treće i« — *imeni*, dok ga Münch. ćir. nema; oba Münch. nemaju ni ѡ, kao što ga nema ni u akrostihu. Zatim potpuno jednako oba Münchenska abecedara, kao i akrostih, navode *jat* i *paukasto h* (»hvala« — nasuprot ranijem običnom *h* — »herovъskъ«). Napokon akrostih, kao i Münch. glag., jednako navode *q — ѡ* (akrostih ИЖ), *ju — Ю*, *e — ѡ*, dok Münch. ćir. mijenja redosljed *Ю — Ж — ѡ*, a onda oba abecedara navode još jotovane varijante nazala *je — ѡ*. Očevidna je i veza »glagoljske« varijante Hrabrove azbuke s ovim glagoljskim sistemom: pošto su moravsko »pe« i *paukasto h* navedeni kod njega u nastavku grčkih grafema, Hrabar, u istom redosljedu kao i Münch. glag., navodi *C — Ć — Š — ѡ — Šb* kao u akrostihu (шѣствѣиѡ!) — *МБ* na mjestu *treće i* — *Б — jat — Q* (ili *jq*) — *ju — e*; isto tako kao ni u akrostihu, Hrabar nema jotovanih malih jusova na posljednjem mjestu. Prema tome ovaj je akrostih nesumnjivo moravskog podrijetla i u njemu poslije *Š*, na mjestu kasnijeg *ŠT*, stoji digraf *ŠB*.

Istog je postanka i akrostih »*Azъ teбѣ pripadaју, milostive*«,:

- F* — Фарсеѣвѣы мя гордыня избави, мѣздонмѣче ли дая рыданнѣ.
H — Хѣровиньскѣю пѣснь вѣспѣвати тебе, тресвятѣи Боже, съподоби.
ω — О пресвятая Тронце, помилуй недостоннаго твоего раба.
 „pe“ Пѣсньми ти пою, припадая, просвѣти ми дѣшу и умѣ, Спасе.
C — Царю небеси и земля, Христе, отверзи ми двери вѣчныя жизни.
Ć — Чиномѣ мя причти, милостиве, избѣранихѣ твоихѣ овѣцахѣ.
Š — Шествиа мя направи на пѣть твои отъ устѣ золь укланяя мя.
treće i — Иного во не свѣмѣ развѣ тебе, милостива сѣща и прѣмилостива.
Ѓ — Яко сын родомѣ милостивѣ Богѣ, Отецѣ и Сынѣ и Святѣи Дѣхѣ.
Ж — Хвалами тѣ прославляю, прѣсвятая живодавице чѣстная Тронце,
jq — Юже поють шестокрѣннии, начальныя власти же и силы.
ju — Юже коньчевая молебнѣю пѣснь, вѣпню к тебѣ, святая Тронце;
e — Языкомѣ и умомѣ тѣ славою, вѣ три лица сѣще божество едино.
 Тебѣ во лѣпо юсть чѣсть и поклоняниѣ во вся вѣкы вѣкомѣ. Аминѣ.

cedara ima i ш i ѡ, koje očevidno prikazuje modifikaciju slova ш pomoću dodatog repića. Ali u glagoljici št još nije dobilo svoj definitivni oblik, nego abecedar prikazuje pokušaj rješenja ovog zadatka pomoću glavačkog okretanja glagoljskog š — ш-м.

* *
*

Mного je kompliciranije pitanje slova МБ, koje svakako odgovara slovu ЪИ u ćirilskoj adaptaciji Hrabrova spisa. Tako i Kuljbakin kaže da se ЪИ u Moskovskom rukopisu Hrabrove apologije krije u znaku МБ, jer je slovo ЪИ moralo postojati u prvobitnoj slavenskoj azbuci kao samostalno slovo. »Mišljenja sam da se znak ЪИ, odnosno ЪИ u rečima kao što su ТЪИ, СЪИНЪ i sl. osećalo kao jedno slovo, koje je obeležavalo naročiti vokal, i to monoftong«. ³¹ Ali baš Hrabrov МБ na ovom mjestu stavlja pod veliki upitnik Kuljbakinovo mišljenje te postavlja niz uzajamno povezanih pitanja. Da li je u staroslavenskom jeziku postojao taj naročiti glas na čitavom teritoriju slavenstva; da li se jednako izgovarao na svim jezičnim područjima, te kako ga je osjećao Konstantin-Ćiril u svom rodnom kraju i kasnije u Moravskoj? Da li je taj glas već u prvobitnoj azbuci dobio jedan zaseban grafem ili nije? U ovom drugom slučaju, kada i na kojem je području bio stvoren taj grafem i da li mu je svuda odgovarao jednaki izgovor? I tek onda — na koji je način u najstariju redakciju Hrabrova spisa došao mjesto njega tajanstveni znak МБ?

Svi staroslavenski pisani spomenici na prvo pitanje odgovaraju pozitivno: postojao je jedan poseban samoglasnik koji se stalno i sistematski razlikuje od i. Međutim, i ti tekstovi i transkripcija slavenskih riječi, imena i toponima u starim grčkim i latinskim tekstovima, svjedoče da izgovor tog vokala na raznim slavenskim područjima nije bio isti, a isto tako da se na istom području njegov izgovor postepeno mijenjao. Kao što je lijepo pokazao K. Mirčev, prvobitni praslavenski glas y bio je vokal zadnjeg reda jer su ga starosjedioci Grci i Albanci osjećali kao u. Tako se on fiksirao u grčkim i albanskim riječima pozajmljenim od doseljenih Slavena, kao što su м-гъма = grč. μαγούλα, alb. magule, коръто = grč. καρούτα, alb. karrute, мотъка = alb. matuke, пъро (vrsta pšenice) = alb. purre; u toponimima kao Γαρούνα od Γορύνъ, Μπούσφι od Ъмста, Μουσίνα od Мъшина, alb. Bustrica od Ъмстѣнца. ³² Tako se i na Zapadu u Frižin-

³¹ Кулбакин, n. d., str. 73.

³² К. Мирчев, Историческа граматика на българския език. София 1963, стр. 45.

skim odlomcima prikazuje slovo *y* kao *ui*, što odgovara st. njem. *ü*. I Pariški abecedar, predložak kojega je prikazivao strukturu glagoljice ćirilometodskog razdoblja, navodi naziv *muslite* za slovo *мѣсѣиѣ*. Mlađi Bandurijev abecedar već ga osjeća kao jednu nijansu glasa *i-η-γe-ρῆ* - *ιουρι*, *μπουρη* - *βοικυ*, *μη* - *μυ*, a i staroslavenski tekstovi na Balkanu, koji sve češće miješaju *y* sa *i*, svjedoče o postepenom pomjeranju izgovora tog vokala prema prednjem redu.

Taj proces na raznim dijalekatskim područjima nije tekao istim intenzitetom. U Rusiji se prvobitni *jery* očuvao kao vokal zadnjeg reda. Potpuno se izjednačio sa *i* kod Južnih Slavena i dijelom kod Zapadnih. Već u Kločevu zborniku imamo *ni* mj. *ny*, *nesъmyslъni* mj. *-ny*, *slišę*, *kriję se sъkriti*, *pokrietъ*, *pokriyaše*, *psalъmi* mj. *psalъmy* instr. pl. ali, i *farysei*. U Mar. ev. *ženi* gen. s. mj. *ženy*, *narodi* acc. pl. mj. *narody*, *aromati* acc. pl. mj. *aromaty*, *mitaremъ* mj. *mytaremъ*, *bilъ* mj. *bylъ*, *ribę* mj. *rybę*. U Sav. knj. *ribъ*, *ribъcy*, *otъkriti*; čak u Zogr. ev. *obę ribę*. S druge strane Mirčev ukazuje i na drugu osobitost — upotrebu *y* u smislu tvrde varijante *i*, odnosno prijelaz *i* u *jery* poslije tvrdih ili otvrdnutih suglasnika: u Mar. ev. *starъcy* instr. pl. mj. *starъci*, *penęzy*, acc. pl. mj. *penęzi*, kao i više primjera iz kasnijih spomenika, što je rezultat starog otvrdnjavanja suglasnika *c* i *z*, pa i grupa *št* i *žd*. Karakterišući to kao osobitost jugoistočnih dijalekata, Mirčev posebno skreće pažnju na dijalekatsku pojavu arhaičnih govora u okolici Soluna — promjenu *y* u *ъ*, kao u primjerima *byl* (*bylъ*), *vъj* (*vъy*), *kъtka* (*kytka*), *kъsal* (*kyselъ*), *pъtam* (*pytati*), *sъn* (*synъ*), i to u vezi s navedenom pojavom promjena *i* u *y* poslije tvrdih glasova.

U okviru raspravljanja o slovu *jery* u prvobitnoj Konstantinovoj azbuci Tomson (Фонетические этюды, Русский филологический Вестник LIII, стр. 295—296) je ispravno rekao da kad bi Konstantin osjećao taj glas kao monoftong, on bi za njega bio izmislio jedan poseban znak. Ako je prvobitna Konstantinova azbuka bila glagoljica, onda možemo sa sigurnošću reći da grafem za *jery* nije mogao biti »treći i«, koji u Münchenskom glagoljskom abecedaru stoji na mjestu *jery* poslije *ъ* i *ш*, a ispred *ъ*. Nije mogao biti zato, jer »treće i« s glasovnom vrijednošću *ji* nema ništa zajedničko s izgovorom *y* i jer ne postoji nijedan tekst u kojem bi ovim slovom bilo označena *jery*, koje se u svim glagoljskim tekstovima označuje digrafom od nespojenih slova *ъ* i *i*. Pri tome ne smijemo ignorirati činjenicu da se u staroslavenskim glagoljskim tekstovima *jery* javlja u tri paralelna oblika u spoju *ъ* sa svakim od tri glagoljska *i*, kao *ѣѣ-ъи*, *ѣѣ-ъи* i *ѣѣ-ъи*. Najvažnije je što u starijim tekstovima postoji i funkcionalna razlika

kod upotrebe različitih digrafa, koja stoji u vezi s prirodom slova *jery* u raznim razdobljima evolucije staroslavenskog jezika. To je na jednoj strani praslavensko *y*, kao u riječima *byti*, *bytie*, *slyšati*, *mysliti*, *kryti*, zmaj. *ty* — lat. *tu* i dr. U Kijev. listićima ovo se *jery* konsekvntno označuje sa digrafom ѣѢ — ѣи. Drugo je *jery* koje je nastalo na mjestu praslav. jakog reduciranog ѣ ispred *j*, npr. pri formiranju određenog oblika, kao *dobryi* < *dobrѣ* + *jѣ*, gdje se reducirani ѣ ispred *j* (ѣ) pretvorio u *y*, a zadnji ѣ u dodatoj zamjenici *jѣ* putem asimilacije prema prethodnom *j* (ѣ) pretvorio se u vokal *i*. U Kijev. listićima takvo se *y* većinom označuje digrafom ѣѢ — ѣи — *svęty*, *vęčny*. U Zogr. evanđelju vokal *jery* bilježi se ѣѢ — ѣи — ѢѢ + ѢѢѢ (*vlasny*), reducirani jaki vokal ѣ isto tako sa ѣи ѣѢ — *istinъny*, *nęmy*, a ima i *y* — *jѣ*. Asemanovo ev. pored vokala ѣи — ѣѢ — *ty*, *vody*, ima za reducirano jako *y* ѣѢ — ѣи — *naricaemy*, *oubijęty*, ali i ѣѢ, ѣи za sažete oblike *mędry* i dr. Potpuno je očevidno da Konstantin-Ćiril, tvorac prve slavenske etimologije, koju je on izgrađivao u kategorijama grčke gramatike, a na bazi duboke, pronicave fonološke analize poznatog mu živog govornog jezika, nije mogao da tadašnju aktuelnu etimološku tvorbu *y* < ѣ + *ji* promatra drugačije nego kao analogiju grčkog itacističkog *i* — *oi*, te nije mogao fiksirati to u pismu inače nego kao digraf ѣи, ѣи. Treba napomenuti da kao što kod grčkih itacizama *oi*, *ei*, *ai* nisu postojali ligaturni oblici tih grupa, tako se ni u glagoljskim tekstovima nikada ne javljaju ligaturni oblici za *jery*, dok su ostali glagoljski digrafi povezani u ligature: ѢѢ-ѢѢ, ѢѢ-ѢѢ, ѢѢ-ѢѢ, (kod *oy* — ѢѢ ima i nepovezanih oblika).

Isto tako i u najstarijim ćirilskim tekstovima nalazimo samo digraf s nepovezanim sastavnim dijelovima, koji se ponekad razdvajaju prilikom prenosa jednog dijela riječi u slijedeći redak. Tako je na preslavskom keramičkom fragmentu s poč. X. vijeka u natpisu полукръпъ старъи razdvojeno zadnje *jery* na ѣ-и³³. Isto je tako u poznatom primjeru Samuilova natpisa 993. god. съ-ина.³⁴ Kao neligaturni digram dolazi ѣи u Črgubiljevu natpisu koji ja stavljam u posljednju trećinu X. vijeka — чръгоуѣѢиѢ, чръгоуѣѢиѢство, ѣѢѢѢиѢ, ѣѢѢѢ.³⁵ Ligaturni oblik povezan prečicom ѣѢѢѢ-и prvi put nalazimo u nat-

³³ Гошев, n. d., str. 124, obrazac 101.

³⁴ Ibid. tabl. XIX.

³⁵ Ibid. str 96—102; В. И в а н о в а, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. Археологически институт БАН, София 1955. Isp. В. Мошин, Најстарата кирилска епиграфика. Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид 1966, стр. 39.

pisu Pavla hartofilaksa³⁶ koji ja, po paleografskoj analogiji s natpisom Atalijata stratilata, osvajača Preslava 972. god., stavljam u isto razdoblje. Kasnije u Bitoljskom natpisu s početka XI. vijeka imamo сѣ-иѣ , вѣ-и , te sa ѣ na početku ligature — прѣсѣѣ-иѣ , сѣѣ-иѣ , вѣ-иѣ(ѣ) .³⁷

Prema tome moramo smatrati da u prvobitnoj Ćirilovoj azbuci slova ѣ kao zasebnog grafema uopće nije bilo, nego samo ѣ i različiti oblici i na svojim mjestima u azbučnom redosljedu, koji su se spajali u digrafe prema varijantama dotičnog diftonga, i da je tek prilikom definitivnog »ustrojenija« slavske azbuke, glagoljice i ćirilice, bio postavljen problem posebnog grafema za ovaj glas koji su Južni Slaveni osjećali tada kao monoftong, vjerojatno prije u ćirilici u oblicima $\text{ѣи} > \text{ѣ} > \text{ѣ-и} > \text{ѣ-и}$, te analogno ćirilskom. ЪИ u glagoljici bio je fiksiran jedan grafem ѣ ѣ

Što se tiče tajanstvenog znaka МЪ u ćirilskoj transkripciji Hrabrovog glagoljskog abecedara (koji svakako odrazuje barem digrafnu strukturu glagoljskih varijanata glasa jery), mislim da se nijedno od postojećih tumačenja ne može smatrati uvjerljivim. Malo je vjerojatno da bi ovdje utjecala neka varijanta Azbučne molitve. Navedene varijante mlađe grupe — *Erusalimъskija predivnyja děteli, Gory vzygrašasja i Rydanje pramatere* — ilustruju tek redosljed ćirilske azbuke preslavsko-ohridskog razdoblja. Starije varijante — *Imeni jeju i dĕlu poslĕdujĕ* u Konstantinovoj molitvi i *Inogo bo ne svĕtъ* u »Azъ tebe pripadaju, milostive« odgovaraju položaju »trećeg i« u glagoljskom Münchenskom abecedaru, tj. *ji* moravskog razdoblja, i ne objašnjavaju pojavu МЪ kod Hrabra na mjestu *jery*. Mareš nagađa u Hrabrovom МЪ trag kontaminacije domoravskog stadiuma ѣ ѣ s moravskim ѣ ѣ ѣ u vezi s utjecajem Azbučne molitve gdje na ovom mjestu dolazi riječ *imeni*, odnosno utjecajem takvih riječi kao što su $\text{ѣ ѣ ѣ} = \text{jimъ}$, $\text{ѣ ѣ ѣ} = \text{jimъ}$ (str. 173), ali dopušta i drugu mogućnost — mehaničkog prijenosa u tekst iz marginalne ili interlinearne glose dijelove naziva ШТЪ i ХЪЛМЪ koji su bili napisani pored znakova ѣ i paukastog h.³⁸ Ova druga hipoteza izgleda mi kao najmanje vjerojatna, jer sama u sebi sadrži čitav niz hipoteza, vrlo problematičnih.

Da li je uopće vjerojatna pojava glose *šĕtъ hъlmъ* u nekom Hrabrovom rukopisu ćirilometodskog razdoblja? Naziv *šĕtъ* za slo-

³⁶ Гошев, n. d., str. 84—87, tabl. XVII i XVIII; Мошин, *Најстарата кирилска епиграфика*, стр. 38.

³⁷ Мошин, *Витољска плоча...*, стр. 60—61.

³⁸ Mareš, *Hlahovice na Moravě...*, str. 173 i 183.

vo $\Psi - \Psi$ svakako nije poznat i vrlo je sumnjiva njegova vjerojatnost kao varijante postojećeg mlađeg naziva *šta*. Pa i riječ *h Ψ lm Ψ* (u kojoj se sreće *paukasto h* u Kijevskim listićima i u Sinajskom psaltiru) nigdje nije upotrebljena kao naziv za *paukasto h*. U varijantama Azbučne molitve koje sadrže stihove za dva *h*, kao što smo vidjeli, za naziv *her* nalazimo za početnu riječ varijante *herovska* ili *heruvim* (*heruvimskuju*, *Heruvimi*, *heruvimski prestol*), a za *paukasto h* — *hvala* (*hvalo*, *hvalami*), *Hrista hotěh Ψ* (*hotę*). Ako već treba da vežemo Hrabrovo *hlě* — *hl Ψ* s azbučnom molitvom, onda bi vjerojatnije bilo očekivati na margini naziv *hvala*, nego *h Ψ lm Ψ* .

Ako ipak dopustimo da je čitalac ili korektor jednog starog rukopisa Hrabrove Apologije u želji da objasni slova Ψ i Φ dodao na margini ili među recima te njihove hipotetične nazive, nije shvatljivo zašto ih je podijelio na slogove, postavivši te slogove vertikalno jedan iznad drugog: »nedostatak mjesta« kod takvog smještaja uopće ne dolazi u obzir za interlinijski prostor, a i za marginalnu glosu takav dvospratni smještaj dviju dvosloženih riječi nije ničim kraći nego jednostavan smještaj obiju riječi jedne iznad druge. Još više začuđuje što taj razmještaj slogova nije učinjen po redosljedu tih slogova u dotičnim riječima, već po kriteriju tvrdoće i mekoće reduciranih, tako da je kod naziva *š Ψ t Ψ* zadnji slog *t Ψ* došao iznad prvog *š Ψ* , a kod *h Ψ lm Ψ* prvi je slog *sta Ψ* iznad drugog, uz bugarsku promjenu zadnjeg jera Ψ u Ψ — $\frac{\Psi^{\Psi}}{\Psi\Psi} \frac{\Psi^{\Psi}}{\Psi\Psi}$! Zatim — četvrta hipoteza —

pisar jednog vrlo udaljenog hyparhetipa Moskovsko-solovečke varijante identificira slogove donjeg reda s grafemama Ψ i Φ te iz azbučnog redosljeda izbacuje dotična slova, a mjesto njih stavlja u Hrabrov abecedar grupe $\Psi\Psi$ i $\Psi\Psi$, te — peta hipoteza — da slogove gornjeg reda Ψ^{Ψ} i Ψ^{Ψ} prenosi naprijed kao dodatak grupi slova »podobnih grčkima«. Što je u takvom slučaju stajalo u prvobitnom redosljedu Hrabrova abecedara na tim mjestima radi očuvanja broja od 24 grčka slova? Previše svjesnih akcija u procesu te hipotetične procedure i previše koincidencija u navedenom lancu malo vjerojatnih mogućnosti!

Mislim da se čitav taj problem rješava mnogo jednostavnije ako se oslonimo na izvore. Navedena tajanstvena grupa MB nalazi se samo u jednom tekstu — Moskovskom rukopisu Hrabrova spisa iz XV. vijeka i u njegovoj Solovečkoj varijanti iz XVII. vijeka — na mjestu kasnijeg *jery*, koji redovno dolazi između Ψ i Ψ u svim rukopisima Hrabrove ćirilske verzije. Na istom mjestu dolazi *jery* i u Bandurijevu abecedaru $\gamma\acute{\epsilon}\omicron\omicron$, $\gamma\acute{\epsilon}\rho\eta$, $\gamma\acute{\epsilon}\rho$, kao i u azbučnim molitvama

preslavskog razdoblja. Nasuprot tome *jery* nije spomenut ni u Pariškom abecedaru, ni u Radoslavovu, ni u Diviševu, ni u Tourskom, što je razumljivo jer posljednja tri predstavljaju hrvatskosrpsku adaptaciju prvobitne glagoljice, gdje se *jery* potpuno izjednačilo sa *i*; prema ispravnim zapažanjima J. Vrane i Pariški abecedar uzlazi prema istom jezičnom području.³⁹ Ni u Münchenskim abecedarima ne nalazimo slova *jery*, samo je u Münch. glagoljskom na odgovarajućem mjestu moravsko treće *i*. Prema tome nijedan izvor ne daje ni najmanjeg povoda za obranu Moskovskog МБ. Međutim, kao što je već spomenuto, Moskovski tekst Hrabrova spisa u ovom dijelu abecedara nesumnjivo ima neku grešku, jer nasuprot navedenom broju od 14 slavenskih slova (koji je broj zadržan u preslavskoj ćirilskoj adaptaciji), Moskovski rukopis navodi 15 slova. Njegova je Solovecka varijanta nespretno pokušala da se vrati navedenom tradicionalnom broju 14 pomoću spajanja prethodnih susjednih slova III i Ъ u jednu grupu IIIЪ. To nas upućuje na pretpostavku da je u prvobitnom predlošku te Moskovsko-Solovecke varijante učinjena greška prilikom transliteracije glagoljskog originala ili pri prepisivanju prvobitnog transliteriranog teksta glagoljske varijante, i to, očevidno, baš na ovom mjestu, jer su sva ostala slova ove grupe neophodna. Prema običnom načinu kako su se ispravljale greške u starim rukopisima pogrešan je oblik ostavljan nedirnut, a iznad njega stavljen je pravilan tekst. (Vidi npr. u Samuilovoj ploči *гѣмонѣ*). Vjerojatno je pisar na mjestu IIIЪ pogrešno napisao МБ, a kad je to opazio, stavio je iznad njega IIIЪ, a njegov slijedeći prepisivač spustio je u tekst gornji pravilan IIIЪ, stavivši ga ispred pogrešnog МБ, koje je na takav način postalo 15. slovo ovog kompleksa. Prema tome, u prvobitnom ćirilskom predlošku redosljed je išao *ц, ч, ш, ѣ, шь, ѣ, ѣ* itd., — bez МБ.

* *
*

Posljednja četiri slova na kraju Hrabrova abecedara — specifički slavenski vokali *jat*, *ju* i oba nazala o^n i e^n — izazivaju poseban interes iz dva razloga: u jednu ruku zbog svog posebnog položaja u okviru palataliziranih vokala, a u drugu ruku zbog svog posebnog mjesta u okviru problema grafijskog odnosa između glagoljice i ćirilice.

Ne ulazeći u složeni problem korelacije tvrdih i mekih suglasničkih fonema, koja je uvjetovala paralelizam tvrdih i mekih samo-

³⁹ J. V r a n a, O postanku i karakteru..., str. 191—204.

glasnika u slavenskim jezicima (što je lijepo rezimirano u studiji O. Nedeljković o hronološkom primatu glagoljice),⁴⁰ moramo se kod pitanja međusobnog odnosa slavenskih azbuka ukratko zaustaviti na fonološkim osnovima, koji su odredili načine različitog obilježavanja palatalizacije vokala u glagoljici i u ćirilici. Mislim da prvenstvena pažnja prema analizi tog fonološkog procesa i u historiji njegove evolucije u okviru praslavenskog doba i kasnog općeslavenskog razdoblja nije dala da se u istoj mjeri analizira i pitanje osnovnog razloga različenog grafijskog rješavanja tog problema u glagoljici i ćirilici. U ćirilici taj je problem riješen putem uvođenja *J-ligatura*, tj. grafijskom rekonstrukcijom praslavenskog neslogovnog *ǰ* u spoju s dotičnim vokalima zadnjeg reda; u glagoljici — pomoću posebnih vokalskih grafema za foneme zadnjeg reda uz nadredno obilježavanje mekog izgovora za slova *e* i *i*. Grafijsko oblikovanje tih slova u glagoljici i ćirilici pokazuje potpuno samostalno rješavanje tog problema. Sistem palatalnih vokala niti je u ćirilici riješen po ugledu na glagoljicu, niti u glagoljici po ugledu na ćirilicu, iako su oba paralelna sistema u okviru iste, zajedničke fonetsko-azbučne strukture bila prirodno upućena na povremene uzajamne utjecaje u procesu svog definitivnog »ustrojenja«.

Zašto Konstantin pri stvaranju svoje prvobitne slavenske azbuke nije došao na ideju toliko racionalnog i jasnog sistema *J-ligatura*? Svakako ne možemo misliti da on uopće nije osjećao poseban fonetski kvalitet slavenskih palatalnih samoglasnika. Potpuno monoftonski izgovor slavenskih *ji, je, ja, jo, ju* Konstantinovo grčko uho nije moglo da identificira s grčkim grupama *ιη, ιε, ια, ιο, ιου* koje su se u riječima *ἴημι, Ἰησοῦς, ἱερός, ἔμαι, ἴαμα, ἰάομαι, ἱατρός, ἴομεν, ἰός, Ἰουδαῖος, Ἰούδας* uvijek čule kao grupe od dva zasebna fonema (nasuprot grupama obrnutog reda *αι, οι, ε*, koje su se pretvorile u monoftonške itacizme). Monoftonski izgovor palataliziranih vokala prednjeg reda *e i i* Konstantin je protumačio kao poseban tip obojenosti vokala, poput aspiracije u grčkom jeziku, te je, izgleda, došao na ideju da za obilježavanje palatalnosti primijeni grčke znakove za aspiraciju: *spiritus asper* za tvrde vokale u početku riječi, a *spiritus lenis*, odnosno horizontalno smješteni luk za oznaku mekoće vokala. Tako se čini prema najstarijem glagoljskom spomeniku, Kijevskim listićima iz X. vijeka, gdje *spiritus asper* redovno stoji iznad početnog *o* — očisti, óbēta, óтъ, nad *ou = u* — óutvrđi, óupodobilъ, nad tvrdim *i*

⁴⁰ O. Nedeljković, Još jednom o hronološkom primatu glagoljice. Slovo 15—16, Zagreb 1965, str. 32—34.

— izbavi, izvoli, ali èsi, èže (nedosljedno, što možemo pripisati nepažnji prepisivača). Jasnije se to vidi u ćirilskim kopijama glagoljskih tekstova, naročito u Savinoj knjizi, gdje se *spiritus lenis* i položeni luk redovno upotrebljavaju u funkciji obilježavanja jotacije na vokalskom početku i u postvokalskoj poziciji u sredini i na kraju riječi.⁴¹ Međutim za vokale zadnjeg reda razlika u izgovoru njihovih palatalnih parnjaka izgledala je tvorcu azbuke tako velika, da je zahtijevala uvođenje posebnih grafema.

Takvo je na prvom mjestu slovo *ě* — *jat*, praslavenski vokal koji vodi svoje porijeklo u jednim slučajevima od indo-evr. *ē*, u drugim — od indo-evr. *ōi*, *āi*, izgovor kojih se na početku riječi, iza vokala i iza palatalnih suglasnika izjednačio sa *ja* (u praslav. staro *ē* iza *j* prešlo je u *a*: *bojeti se* > *bojati se*).⁴² Bandurijev abecedar daje njegov naziv grčkim slovima *γέατ*, gdje *εα* odgovara izgovoru starog *jata* u sadašnjim dijalektima solunske okoline. U nazivu slova *z-zemlja* baš je fiksiran izgovor *jata* iza palatalnog suglasnika kao *ja* — *ζεπλέα*, dok u drugim slučajevima ono odaje izgovor *ε*: *V-vědi βέτδ*, *Z — zělo ζελω*, *h — hěr χέρ*⁴³. Glagoljski oblik tog slova *▲* bio je pozajmljen u ćirilici u potpuno drugoj funkciji, kao nazal *ę*. Upotreba *jata* u vrijednosti *ja* prešla je u grupu ćirilskih spomenika koji su prepisani s glagoljskih predložaka (npr. u Savinoj knjizi), te se udomila na područjima gdje je bila rasprostranjena glagoljica, posebno na zapadnoj strani Balkana — u Makedoniji (Риѡиниѡ u Samuilovu natpisu 993. god.) i u području zetsko-humske, bosanske i hrvatske pismenosti. Na praslavskom terenu *ѣ* se iza palatalnih suglasnika često upotrebljava u vrijednosti *ja* (*vsě* nom. pl. sr. r.; *vsěkvъ*: *svstavlěq* i dr.), dok se vokal *ja* obilježava samo j-ligaturom *ѣ*. To je prešlo kao norma u staru rusku pismenost, gdje se *jat* upotrebljava samo u vrijednosti *e* = *je*, dok se glas *ja* u početku riječi i u postvokalskom položaju obilježava üvijek sa *ѣ*, a u postkonsonantskom — sa malim jusom *ѣ̆*.

Dok u slučaju *jata* u Konstantinovoј azbuci figurira jedan poseban praslavenski fonem čiji je izgovor oscilirao između *a* i *e*, poziciono približavajući se jednoj ili drugoj granici, u slučaju *ju* stvoren je jedan poseban znak *Ѣ* za glas koji (prema Fortunatovu, Seliščevu

⁴¹ O. Nedeljković, Neke inovacije u fonološkom sistemu prvobitne glagoljice. Slovo 21, Zagreb 1971, str. 88—91.

⁴² V. С. Куљбакин, Старословенска граматика, Београд 1930, стр. 18—19.

⁴³ Велчева, Названията на буквите..., стр. 369—373.

i dr.) Konstantin nije osjećao kao *jotovano u = ju*, nego kao jedan poseban vokal srednjeg reda u poziciji poslije palatalnih suglasnika. »Znak ю (= grčko *v*) — kaže Ščepkin — očevidno, označuje zvuk *ü*, a ne *u* s prethodnom mekoćom. U doba Ćirila grčko *v* još se nije posvuda pretvorilo u *i*, te baš u Makedoniji postoje grčki dijalekti sa izgovorom *v = ü*. Što se pak tiče novobugarskog ю, ono se i sada izgovara kao neka vrsta *ü*.«⁴⁴ Ako je to tako, tj. ako je Konstantin identificirao to solunsko slavensko *ü* sa svojim grčkim *v*, u tom slučaju potpuno je nerazumljivo, zašto je on smatrao za potrebno stvarati za ovaj fonem dva zasebna grafema: **Ѣ** i onaj znak **Ѣ** koji je ušao na mjesto grčkog *v* u digraf **ѢѢ** = ou (ćiril. oy), koji predstavlja formalnu kopiju grčkog *ov*, a koji u redosljedu Münchenskog abecedara nalazimo na mjestu grčkog *v* iza slova t. To glagoljsko *ü*, koje odgovara ćirilskoj *ižici*, sreće se ponekad i kao zasebno slovo u grčkim riječima kao *μύρον* i imenima kao *Κύριλλος*. Ali što je onda sa znakom **Ѣ**, navodnim *ü*, koje nije upotrijebljeno za formiranje digrafa koji odgovara grčkom *ov*, a koje nalazimo samo na mjestu prvog slavenskog *ju*, kao što je u riječima *junъ*, *junostъ*, *jutro*, *ljubъvъ*, *ljudi*, *bljudo*, *bljusti* i dr.? Znakovi **Ѣ** i **Ѣ** morali su kod Konstantina odgovarati zasebnim fonemima, bez obzira da li je on prvi glas osjećao još kao starogrčko *ü* ili kao novogrčko *i*, upotrebljavajući ga samo po grčkoj pravopisnoj tradiciji. Što se tiče drugog slova **Ѣ** = *ju* (ne *ünoša* nego *junoša*), treba misliti da se u njemu ipak jače osjećao elemenat neslogovnog *i*, koji ga je odvajao od tadašnjeg solunskog grčkog *ü*. Zapadnomakedonski dijalekat, na osnovu kojega je stvorena prvobitna Konstantinova glagoljica, predstavljao je jednu stariju fazu u razvoju jezika, gdje se duže čuvala prvobitna mekoća određenih suglasničkih fonema, te je i izgovor prvobitnog glagoljskog *ju* morao oscilirati između *ju* i *u*. Primjeri iz Asemanova evanđelja kao *byvъšju* (42 i dr.), *prišedšju* (66), *šjuica* (73'), *roždъšju* (133') i dr. nasuprot *boljšъ* (60), *umeršu* (135), *huždъšu* (147') i dr.⁴⁵ odražuju jednu stariju normu koja traži meke vokale za pratnju mekih suglasnika. Što se tiče glagoljskog oblika *ju*, taj bi, prema grafiji Pariškog abecedara mogao svesti na uproštenu šemu **III** koja bi se opet mogla dovesti u grafijsku vezu sa šemom glagoljskog jata **A**.

Što se tiče ćirilskog IO, mislim da je samo apriorno uvjerenje o nužnoj uzajamnoj genetičkoj vezi između obje azbuke moglo navesti na pokušaje izvođenja ćirilskog IO iz glagoljskog **Ѣ**, ili gla-

⁴⁴ V. Nedeljković, Slovo 15—16, str. 38—39.

⁴⁵ ЛЬВОВ, n. d., str. 62.

goljskog oblika iz ćirilskog. Ne izgleda mi vjerojatna hipoteza Durnovoa koja izvodi ćirilsko IO iz grčkog *oi* uz posredništvo ranije ligature O-I, baš zbog ranije spomenute razlike u fonološkom karakteru grčke i slavenske grupe *o + i*. Zato mi se ipak čini vjerojatnijim postanak ćirilskog IO u organskoj vezi s ostalim ćirilskim J-ligaturama. Misli se na skraćivanje prvobitnog trigrafa *ioy > io(y) > i-o*, iako navedeni izvorni oblik nije dokumentiran nijednim spomenikom. Ne bi li bilo vjerojatnije pomišljati na postanak ovog ćirilskog digrafa na području gdje se izgovor *ju* približavao izgovoru *jo*? Isp. automatsko pretvaranje odgovarajućih prvobitnih *o* (Ѡ) i *jo* (ѡ) u čiste *u* i *ju* nakon gubljenja nazaliteta kod Rusa i na srpsko-hrvatskom području? U svakom slučaju ova prva J-ligatura, navedena u glagoljskoj verziji Hrabrova spisa i posvjedočena Münchenskim ćirilskim abecedarom, morala je postati već prilikom prvog usklađivanja prvobitne preslavske ćirilice sa glagoljicom nakon njenog prijelaza na Balkan, te je, očividno, morala poslužiti uzorom za dalje formiranje čitavog J-ligaturnog kompleksa u sistemu preslavske ćirilice.

* *

*

U odnosu na problem nazala mislim da najstariji izvori — Hrabar, zapadni abecedari, a i najstarija epigrafika koja je dosada u ovom odnosu podcjenjivana — stvaraju drugu sliku evolucije tog sistema počevši od izuma Konstantinove glagoljice do fiksiranja prve sistematizirane preslavske-ćiriliske azbuke, nego kako se to obično prikazuje u historijsko-fonološkim konstrukcijama u razdoblju poslije N. Durnovoa i N. Trubeckoga.⁴⁶

Polazeći od pravopisnog sistema Kijevskih listića, Sinajskog psaltira i hipotetičnog predloška Ohridskog evandeoskog fragmenta (jer originalni primjerak nije u tom pogledu potpuno dosljedan), pretpostavlja se da je prvobitni (Konstantinov) sistem nazala sadržavao tri digrfska znaka: *Ѡ*, *ѡ* i *Ѣ*. Kako u oba prva digrafa prvi sastavni dio predstavljaju vokali *o* i *e*, a drugi je dio jednako predstavljen znakom *Ѣ* zaključilo se da je on trebao da označuje onaj nazalni elemenat koji čini prirodu nosnih vokala — »nazalnu kom-

⁴⁶ N. Durnovo, Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов, Byzantinoslavica I, V Prage 1929, str. 62 i 69; isti, Das Münchener Abecedarium, Byzantinoslavica II, 1930, str. 31—41. N. Trubeckoj, Das Münchener slavische Abecedarium, Byzantinoslavica II, 29—31; isti, Altkirchenslavische Grammatik, Wien 1954, str. 30 i dalje.

ponentu«, prema Durnovou »nosni rezonans«. Budući da se ista komponenta nalazi na analognom mjestu i u trećem digrafu, koji u tekstovima stoji na mjestu *j̆*, zaključuje se da bi prvi znak u digrafu ⱮⱮ morao značiti oralni vokal *ö* (iako u takvoj vrijednosti nije posvjedočen nijednim tekstom). Postojanje ovog para (jotovane i obične) varijante za *o* i samo jednog znaka za *ę* uzima se kao dokaz da u dijalektu Konstantina-Ćirila — u smislu staroslavenske korelacije tvrdih i mekih suglasničkih fonema — nije postojao etimološki razlog za stvaranje paralelnih tvrdih i mekih grafema na području nazala prednjeg reda, jer je navedeni znak Ɱ poziciono služio i za *ę* i za *j̆*; međutim kod vokala srednjeg reda *o* takva je etimološka razlika postojala izvorno, te se to ispoljilo u stvaranju paralelnih grafema za *o* i *j̆*. Pojava glagoljskog sistema sa 4 nazala u ostalim glagoljskim staroslavenskim rukopisima — Asemanovu, Zografskom, Marijinskom evanđeljima, Kločevu zborniku, Sinajskom euhologiju i Makedonskom listiću — smatra se kao rezultat idućeg fonološkog procesa gubljenja etimološke mekoće kod suglasnika, koje je izazvalo potrebu formiranja paralelnih varijanata za nazal prednjeg reda *ę* = *j̆ę*. Samo to nije izvršeno pomoću stvaranja jednog novog znaka, već izdvajanjem iz postojećeg grafema Ɱ njene »nazalne komponente« u svojstvu postkonsonantskog alografema Ɱ , dok je prvobitnom znaku ostavljena uloga prejetiranog *j̆ę*. Taj je glagoljski četverojusovski sistem u ćirilskim prijepisima glagoljskih predložaka našao odraz u Ɱ - Ɱ , Ɱ - Ɱ (kasnije Ɱ). Konačno, sistem sa tri jusa u Münchenskom abecedaru smatra se za iduću fazu evolucije, koja je iz grafema za jovanu varijantu srednjeg reda Ɱ izdvojila kao zaseban znak njegov prvi dio u svojstvu nazala zadnjeg reda Ɱ = Ɱ i izbacila znak za nazal srednjeg reda Ɱ , što se tumači kao posljedica kasnijeg izjednačavanja nazala prednjeg i srednjeg reda poslijedepalataliziranih suglasnika u srednjobugarskoj i srednjomakedonskoj redakciji.

Odajući moje potpuno priznanje naučno-lingvističkoj fundiranosti i historijsko-fonološkoj dosljednosti gornjih (nešto simplificiranih) teza u konstrukcijama staroslavenista treće četvrtine našeg stoljeća, počev od A. Vaillanta (1955), Fr. Mareša (1956, 1971), V. Horáleka (1957), J. Vrane (1963), O. Nedeljković (1965, 1971), V. Tkadlčika (1970, 1973) i dr.,⁴⁷ moram priznati da više navedenih postavaka ne mogu za sebe karakterizirati drukčije nego kao neshvatljive.

⁴⁷ V. kod O. Nedeljković, Slovo 15—16, str. 40—44 i Slovo 21, str. 86—88.

Ako se složimo s mišljenjem o hronološkom primatu Kijevskih listića u odnosu na ostale sačuvane glagoljske tekstove, to ne možemo smatrati nikakvim razlogom da se baš na konstrukciji tog, jedinog zapadnoslavenskog kratkog spomenika, koji nije odrazio utjecaj južnoslavenskih tekstova, bazira rekonstrukcija prvobitnog Konstantinovog tobože trojusovskog sistema. Njegov značaj (uz Praške listiće) može biti samo u tome što iz njih možemo nagađati pojedine specifične momente koji su dobili izraza u evoluciji Konstantinova sistema u okviru moravskog razdoblja, a ne za rekonstrukciju prvobitne Konstantinove azbuke zasnovane na redoslijedu i sistemu grčkog alfabeta.

Neshvatljiva je hipoteza o prvobitnom Konstantinovom sistemu od tri jusovska *digrafa*. Po samom svom pojmu *digraf* pretpostavlja očividnu činjenicu postojanja ranijih prostih, monografskih znakova koji mogu kasnije da budu sastavljeni u digrafe. Zato bi se i na osnovu trojusovskog moravskog sistema od tri digrafa $\text{Ѣ}, \text{Ѥ}$ i Ѧ moglo apriorno, ali s potpunom sigurnošću, zaključiti da su ti grafemi bili formirani od prethodnih prostih znakova $\text{Ѣ}-o, \text{Ѥ}-e, \text{Ѧ}$ i Ѧ i da su dva posljednja morala u prvobitnoj azbuci odgovarati baš fonemima o i e .

Slovo Ѧ kao prvobitni grafem za »nosnu komponentu« staroslavenskih nazala je jedna skroz umjetna naučna konstrukcija za koju ne mogu naći nikakvih opravdanja u historiji azbučnih sistema. Ako je Konstantin osjećao te nazale kao diftonge slično francuskom izgovoru grupa *on* i *in*, on bi ih prikazao kao digrafe pomoću postojećih prostih slova $o + n, \text{Ѣ} + \text{Ѥ}$ kao što je to učinjeno kod preuzetog grčkog digrafa *oy*, odnosno kod kasnijeg formiranja digrafa *jery*, pa i u sistemu J-ligatura, gdje je staro slovo *i* dobilo funkciju grafema za preporođenu staroslavensku slogovnu *jotu*. Ako je to pak bila »komponenta« za posebnu nijansu izgovora, poput labijalnosti kod *p* i *b*, guturalnosti za *g* i *h* i sl. odnosno za aspiraciju koju su Grci obilježavali pomoću spiritusa — za taj elemenat nisu nikada stvarani posebni grafemi, već dijakritički znakovi poput grčkih spiritusa za različite nijanse aspiracije, ili sadašnjih kvačica ispod vokala za oznaku nazaliteta, odnosno u slučaju ustaljenih fonetskih varijanata, posebni grafemi-slova poput semitskih dubleta za nijanse *g, h, z, s, d*. Za antičke sisteme alfabeta sastavljene od prostih grafema za konkretne individualne foneme hipoteza o formiranju specijalnog grafema za »nosnu komponentu« je potpuno neprihvatljiva.

Nije manje čudan i neobičan princip formiranja novih slova pomoću dekompozicije postojećih grafema, koji je primijenjen za pojavu tvrdog parnjaka za $\text{ϣ} - \text{ϣ}$ pa za još čudasnije rođenje slova u funkciji oralnog ö , postojanje kojega uopće nije posvjedočeno ni u jednom tekstu.

Mislim da čitava gornja konstrukcija, serija hipoteza, predstavlja rezultat teoretsko-lingvističkih spekulacija na bazi pogrešne predstave o izvornom značenju Kijevskih listića i Sinajskog trebnika za rekonstrukciju prvobitnog Konstantinovog azbučnog sistema, uz nedovoljnu pažnju prema historijskom momentu, posebno prema principu dosljednosti grafijskih izmjena u spomenicima, koji nisu bili hronološki sigurno poređani. Kao što je pokazano, 78 objavljenih tekstova Hrabrove apologije nisu posvjedočili samo činjenicu bezuslovne ispravnosti svjedočanstava ovog suvremenika o sastavu i sistemu glagoljske azbuke u momentu njenog prijelaza na Balkan i njene adaptacije u prvoj sistematiziranoj preslavskoj ćirilici, nego su pružili čvrstu podlogu za hronološko raspoređivanje azbučnih sistema koji su sačuvani u zapadnim abecedarima, Münchenskom i Pariškom. Azbuka u ćirilskoj verziji Hrabra je nesumnjivi preslavski sistem, sa izbačenim moravizmima i zapadno-južnoslavenskim đervom, sa grčkim Θ , *ksi* i *psi*, sa reguliranim znacima za *št* i *jery* i sa dva prosta grafema za nazale, ali još bez sistema J-ligatura koji je tipičan za pismenost preslavske škole. Azbuka Hrabrove glagoljske verzije očevitno predstavlja prethodni stadij glagoljice, još sa moravizmima, s prvobitnim zapadno-južnoslavenskim (makedonskim?) đervom, bez grčkih *ksi* i *psi*, sa još neuređenim grafijskim obilježavanjem *št* i *jery* (koje je prvobitni Konstantinov sistem tretirao kao diftonge) i sa dva grafema za nazale. Münchenski abecedar predstavlja zapadnu varijantu Hrabrove glagoljske verzije u nešto kasnijoj fazi evolucije u odnosu na sistem nazala — sa dva prosta grafema za q i ę i s jotiranim parnjakom prednjeg reda ję , što je potpuno odraženo München. ćirilskim abecedarom sa tri ćirilska jusa — jednim za vokal srednjeg reda i sa dva za ę i ję . Pariški abecedar, uglavnom istog sistema (bez đerva, koji je možda ispao nepažnjom) u odnosu na nazale odražuje sistem Hrabra sa dva prosta grafema ϣ i ϣ koji su ovdje spojeni u jedan znak. Ovaj sistem sa dva prosta grafema, koji su kao osnovni nazalni formanti poslužili za formiranje kasnijih digrafa, stoji u potpunoj suglasnosti s našim predstavama o arhaičkom karakteru solunskog dijalekta, koji je, prema Trubeckomu, bio zasnovan baš na odnosu palatalnih i ne-

palatalnih glasova. Ovdje nije bilo potrebe za formiranjem palatalnih varijanata, jer su dva osnovna znaka prema prirodi prethodnog suglasnika poziciono odgovarali tvrdom ili mekom izgovoru dotičnog nazala.

Prema tome polazni je stadij sistema nazala dokumentiran azbukom fiksiranom u glagoljskoj verziji Hrabrova Skazanija. To su samo dva znaka u redosljedu ѣ, ѡ, ю, ѡ; u istom redosljedu ova slova idu u glagoljskom Münchenskom abecedaru Δ, ⚡, ⚡, € (njima je na kraju dodan i znak za palatalnu varijantu je — ⚡). U ćirilskoj adaptaciji Hrabrova spisa redosljed je izmijenjen — ѣ, ю, ѡ, ѡ. Da je taj sistem sa dva znaka za nazale zaista pripadao prvobitnoj redakciji spisa i da to nije rezultat nekih kasnijih srednjebugarskih redakcija, svjedoči uvodni pasus Apologije gdje se među primjerima riječi koje se ne mogu napisati grčkim slovima nalaze samo dva primjera za nalaze: ⚡ДОУ (ili ⚡ДОУ) i ⚡ЗЫКЪ (ili ⚡ЗЫКЪ). Isti se primjeri nalaze i u najstarijem sačuvanom rukopisu Hrabrova spisa iz 1348. god. (sa izostavljenim redosljedom čitave azbuke), a isti redosljed ponavlja akrostih Konstantinove azbučne molitve: ⚡ЖЕ ПОУТЪ... — ЮНЪ И СТАРЪ... — ⚡ЗЫКЪ НОРЪ... Ovaj prvobitni glagoljski dvojusovski sistem, koji se nakon prijelaza u Moravsku podvrgao evoluciji, nije ostavio traga u malobrojnim sačuvanim glagoljskim rukopisima, ali je autentično odražen u najstarijem datiranom makedonskom epigrafskom spomeniku, Samuilovoj ploči iz 993. god., gdje nalazimo primjere ПОЛАГАѢ (mj. ПОЛАГАѢ) te НИНА и ПАНАТЪ.

Münchenski glagoljski abecedar, kao što je rečeno, pored dva osnovna nazalna grafema ⚡ i € navodi i treći znak, digraf ⚡€, čemu u Münchenskoj ćirilskoj azbuci potpuno odgovaraju znaci ѡ, Δ, i ѡ, čime se potpuno dokumentuje jedan izrađeni troslovni sistem s jednim velikim jusom za nazal zadnjeg reda i sa dva znaka za tvrdu i meku varijantu nazala srednjeg reda. Ovu verziju sistema treba da smatramo za drugu fazu njegove evolucije, u skladu s općom pojavom prejetiranih vokala, koja je posebno dokumentirana formiranim *trećim i* i njegovom dosljednom upotrebom u postvokalskoj poziciji baš u Kijevskim listićima. Vrlo je vjerojatno da je ovaj trojusovski sistem dosta brzo preživio idući stupanj evolucije — stvaranje četvrtog znaka za meku varijantu nazala zadnjeg reda — četverojusovski sistem, tipičan za većinu staroslavenskih glagoljskih tekstova. Navedeni prijelazni trojusovski sistem Münchenskog abecedara, kao što i prvobitni dvojusovski, nije posvjedočen u sačuvanim rukopisima, ali

njegovu autentičnu potvrdu pruža makedonska Bitoljska ploča cara Vladislava iz oko 1017. god. Tu nalazimo samo jedan veliki jus u obje navedene funkcije, za φ i $j\varphi$ — (заст)ѠПЕНІЕ, ПОМОЩѠ —, ali dva mala jusa za ϵ i $j\epsilon$ — ИСХОДАЩЮУ, ВЪЗАТО, (. . .) ФѠА, ЦѠА, те ВЛАДНИЦА НАШЕА, НАЧАТЬ, КОНЬЧѠ ЖЕ СѠ. Navedeni primjeri stvaraju utisak da se u dotičnom razdoblju, na samom početku XI. vijeka, u jugozapadnoj Makedoniji glas r u riječi *car* tretirao kao tvrdi šuglasnik, a glasovi c , \check{c} , i s kao meki. Prema Goševu, grafiti u krstionici Preslavske okrugle crkve s kraja IX — poč. X. vijeka pored znakova za ϵ — € (br. 6, 7), sadrže i znak za $j\epsilon$ — Ɔ€ u natpisu na smrt cara Simeona (br. 11).

Münchenski abecedar, Pariški i oba navedena makedonska natpisa Samuilov iz 993. i Vladislavov iz 1017. vanredno su značajni za problem grafijskog rješavanja ovog problema u obje slavenske azbuke. Prosti glagoljski znaci € i Ɔ€ očividno odgovaraju monofonškim fonemima prvobitnog Konstantinovog sistema. Oba su ova znaka formirana potpuno u stilu čitave glagoljske azbuke, predstavljajući u stvari nešto modificirane ili iste, ali stavljene u drugi položaj oblike drugih slova, analogno v — Ѡ i d — Ѡ ili i — Ѡ i s — Ѡ . Znak € predstavlja samo glavački prevrnuti oblik slova *zelo* Ѡ , a znak Ɔ€ — okrenuti i nešto modificirani oblik e — Ѡ . Odsustvo fonološke veze između φ i $d\varphi$ ne igra u ovom slučaju nikakve uloge, jer grafijski sistem glagoljice uopće nije uzimao u obzir ovaj moment. Ako bi se možda mogla naslućivati fonološka veza između € i Ɔ€ — e , Ѡ — Ѡ i Ѡ — Ѡ pa i g — Ѡ i h — Ѡ , svakako nema nikakve veze između v — Ѡ , d — Ѡ , i l — Ѡ , pa s — Ѡ i i — Ѡ , te n — Ѡ i p — Ѡ . Nije isključeno da je tvorac glagoljice i svjesno izbjegavao sličnost kod grafema za slične glasove, imajući u vidu značaj elementa kontrastnosti za lakše razlučivanje sličnih pojava.

U ćirilici su jusovi isto tako grafijski formirani potpuno u stilu te azbuke, tj. grčke uncijale, isto tako pomoću neznatnog modificiranja postojećih grafema, isto tako bez posebnog obzira prema momentu fonološke srodnosti. Veliki jus Ѡ je slovo X s horizontalnom crticom koja prekriva gornji ugao i s vertikalnom ili kosom crticom koja raspolavlja donji ugao. Mali jus Ѡ je mala modifikacija slova A, koja je i inače postojala u Bizantu kao grafijska varijanta A u inicijalima. Niti su dakle ni ćirilski jusovi formirani prema glagoljskim, niti glagoljski prema ćirilskim: svaka je azbuka konstruirala grafijski sistem nazala potpuno samostalno, svaka u stilu svog čitavog grafijskog kompleksa.

Vrlo je značajno, kako obje azbuke rješavaju pitanje pojedinih naknadnih izmjena u svom sastavu u vezi s pojedinim promjenama u fonološkom razvoju jezika. U glagoljici potreba novog grafema za parnjak nazala srednjeg reda uslijed diferenciranja tvrdih i mekih fonema, riješena je pomoću razvoja postojećeg znaka ϰ koji je ranije služio za zajedničko obilježavanje tvrde i meke varijante. Stari je znak bio ostavljen kao osnovni znak u funkciji grafema za tvrdi varijantu nazala srednjeg reda $\text{ϰ} - \text{ϰ}$, a pored toga dobio je funkciju pomoćnog znaka za obilježavanje nosnog rezonansa i jotacije u novo formiranom digrafu, prednji dio kojega je bio predstavljen grafemom onog vokala na području kojega je učinjena diferencijacija tvrdoće i mekoće, tj. $\text{Ѣ} - \text{е} - \text{Ѣϰ}$. Na sličan način bio je kasnije, prilikom formiranja četverojusovskog sistema, stvoren palatalni parnjak za nazal zadnjeg reda $\text{Ѧ} - \text{ρ}$, s tom razlikom, što je sada prvo mjesto u digrafu zauzeo stari osnovni znak dotičnog nazala Ѧ , a njemu je zdesna bio pripojen znak drugog jusa ϰ koji je u sastavu digrafa Ѧϰ u trojusovskom sistemu dobio spomenuti značaj pomoćnog znaka za obilježavanje nazaliteta, a za tvrdi varijantu ρ načinjen je novi znak potpuno analogni mekom dubletu za $\text{Ѣ} - \text{Ѣϰ}$.

Ćirilica je isti problem riješila na drugi način. Zadržala je postojeći znak Ѧ za obilježavanje meke nijanse nazala Ѣ , a za tvrdi varijantu uvela je novi znak sličnog oblika Ѧ , Ѧ , Ѧ , pozajmivši ga iz glagoljice, gdje je on obilježavao glas $\text{ѣ} - \text{jat}$. Nije isključeno da je pri tome, pored momenta sličnosti, uzeta u obzir i fonološka srodnost jata s nazalom srednjeg reda Ѣ . Ova je reforma na području sistema nazala u ćirilici svakako izvršena na bazi prvobitnog dvoslovnog sistema, a dokumentacija tih sistema u najstarijim epigrafskim spomenicima sa područja Makedonije (na Samuilovoj ploči i Bitoljskom natpisu) sugerira pretpostavku da je ova diferencijacija tvrdih i mekih grafema za nazal srednjeg reda mogla biti izvršena najprije baš na tom terenu. Činjenica da je u ćirilici stari znak Ѧ bio zadržan za obilježavanje baš meke varijante upućuje na zaključak da Samuilova ploča još nije poznavala trećeg znaka Ѧ : na njegovu mjestu iza suglasnika $\text{м} - \text{мѦ}$, пѦмѦтѦ — stoji još stari znak Ѧ , koji je u troslovnom sistemu bio zadržan za palataliziranu nijansu glasa Ѣ .

Po svoj prilici u isto doba formiran je u glagoljici paralelni troslovni sistem sa diferencijacijom tvrdog i mekog fonema na području nazala zadnjeg reda: $\text{Ѧ} - \text{jѦ} - \text{ѦѦ} \text{ ѦѦ}$. Isti princip kod formiranja ovih digrafa kao kod ranijeg formiranja digrafa Ѧϰ u troslovnom sistemu Münchenske glagoljice sugerira utisak da oba ta sistema uzla-

ze prema istoj stvaralačkoj akciji, koja je vršena postepeno, vjerojatno od samog Konstantina-Ćirila, i završena u Moravskoj. Kijevski listići i Praški odlomci, gdje je razlučivanje meke i tvrde nijanse provedeno samo za nazal zadnjeg reda, uz zadržavanje samo jednog zajedničkog znaka za nazal srednjeg reda, stvara utisak, da se na tom terenu proces diferencijacije mekih i tvrdih fonema uslijed otvrdnjivanja suglasnika i pojave *jote* jasnije osjećao kod samoglasnika zadnjeg reda, i da je to našlo izraza u ovoj zapadnoj varijanti troslovnog sistema. Ali mislim da je u isto vrijeme trebao da postoji i potpuni četverojusovski glagoljski sistem sa znakovima $\text{Ѣ} - \text{ѣ}$ i $\text{Ѥ} - \text{ѥ}$, koji je dokumentiran u Zografskom evanđelju, Marijinskom ev., Asemanovom ev., Sinajskom euhologiju, Kločevu zborniku i u makedonskom glagoljskom listiću.

Adaptacija četveroslovnog sistema nazala u ćirilici je sigurno izvršena u jednom kasnijem momentu, poslije preseljenja Ćirilovih i Metodijevih učenika u Bugarsku, prilikom definitivnog »ustrojenja« slavenskih azbuka, kad je problem paralelizma tvrdih i mekih vokala riješen u grafici općim sistemom *J*-ligatura. Dok je problem grafema za parnjake nazala srednjeg reda bio u prethodnom troslovnom sistemu riješen pozajmicom glagoljskog *jata* kao grafijske varijante starog malog jusa Ѧ , u odnosu na nazal zadnjeg reda primijenjen je potpuno drugi sistem: stvaranjem novog digrafa s neslogovnom jotom sprijeda. Taj sistem od 4 znaka $\text{Ѧ} - \text{ѧ}$ i $\text{Ѩ} - \text{ѩ}$ ušao je onda u ćirilске rukopise na bugarskom i makedonskom terenu u X—XII. vijeku, a ostavio je traga svoje grafijske tradicije i u južnoslavenskim rukopisima mlađeg doba, prilagođavajući se raznim pravopisnim sistemima na području »jusovske pismenosti«.

Miješanje dva različita sistema u ovoj ćirilskoj četveroslovnoj verziji — sličnih grafema kod nazala srednjeg reda i *J*-ligatura kod velikog jusa — vodilo je još jednoj reformi u ćirilskoj azbuci. Sličnost grafijskih varijanata za nazale srednjeg reda $\text{Ѧ} - \text{ѧ} - \text{Ѩ} - \text{ѩ}$ nije pogodovala njihovoj jasnoj fonološkoj identifikaciji, pa već u najstarijim rukopisima nalazimo kolebanje kod fiksiranja glasovne vrijednosti tih znakova. Dok u Savinoj knjizi, Suprasalskom rukopisu i dr. Ѧ dolazi u vrijednosti mekog nazala *je*, a razne varijante drugog znaka ѧ , Ѩ služe za tvrdnu nijansu *e*, Hilendarski listići upotrebljavaju te znakove u suprotnoj vrijednosti — Ѧ za tvrdnu nijansu, a ѧ za meku. Zato je već u X. vijeku bila na Balkanu provedena nova reforma sa dosljednom primjenom sistema *J*-ligatura u odnosu i na nazale: — $\text{Ѧ} - \text{ѧ}$ i $\text{Ѩ} - \text{ѩ}$. Ovaj je sistem konsekventno pro-

veden u ruskim rukopisima XI. vijeka, koji predstavljaju kopije južnoslavenskih predložaka. Taj sistem nije mogao da bude stvoren u Rusiji, jer je u ruskom jeziku u XI. vijeku nazalitet već bio izgubljen, te su se nazali upotrebljavali samo po tradiciji kod kopiranja južnoslavenskih predložaka, a početkom XII. vijeka uopće su izašli iz upotrebe oba velika jusa i jotovani mali jus, a prvobitni *ъ* zadržao se samo u funkciji grafijskog dubleta za obilježavanje glasa *ja* u postkonsonantskom položaju. Nije međutim isključena mogućnost da je povod za tu reformu bila potreba velikog broja crkvenih knjiga za Rusiju u vezi s pokrštenjem Rusije pri kraju X. vijeka i s organizacijom tamošnje slavenske crkve sa slavenskim liturgijskim jezikom. Na Balkanu se *J*-ligaturni sistem nazala drži u XIII. vijeku na području Trnovske Bugarske (Trnovsko evanđelje 1273. god. i dr.), dok je u Makedoniji u tom razdoblju još u upotrebi stari »miješani« sistem.

* *
*

Prema tome, iako Hrabar govori samo o jednoj sistematski izrađenoj slavenskoj azbuci, onoj koju je stvorio sv. Konstantin-Ćiril, izvori potpuno sigurno svjedoče da su u to doba postojale dvije paralelne slavenske azbuke, koje su odražavale isti fonološki sistem, a u toku svoje simbioze uzajamno su se prilagođivale. Jedna je ona kojom su se u dugom razdoblju poslije napuštanja prvobitnog neznaštva služili prosvijećeni Slaveni — ona azbuka koju Hrabar označuje kao grčko pismo bez ustrojenija, ono koje je poslužilo kao osnova ćirilice. Druga je azbuka ona, koju je stvorio Konstantin-Ćiril u jednom određenom historijskom momentu, 862. godine, pred odlazak u moravsku misiju. Pored mnogih drugih argumenata da je ta njegova azbuka bila glagoljica, o tome nesumnjivo svjedoči i sam Hrabrov spis očevitim ostacima svog glagoljskog prvobitnog predloška. Stvorio ju je u Carigradu u kolektivnom radu s grupom suradnika, očevitim prosvijećenih Slavena, koji su se kao i Konstantin školovali u bizantskoj prijestolnici, pripremajući se za svećenički poziv ili za diplomatsku službu. Svi su, nesumnjivo, bili potpuno upućeni u dotadašnje načine primjene grčkog i latinskog pisma za slavenske riječi. Fonološka baza bila je ista koja je ležala u osnovi kasnije ćirilice — grčka azbuka u svojoj klasičnoj strukturi od 24 slova, kojima je trebalo dodati znakove za specifične slavenske glasove, uz eventualnu redukciju nekih grčkih slova koja su postala suvišna u fonološkoj strukturi slavenskog jezika.

Obje azbuke koje nalazimo u verzijama Hrabrove apologije — glagoljska u ćirilskoj transliteraciji i ćiriljska — ne prikazuju prvobitnu strukturu ni glagoljice ni ćirilice. Sistem glagoljske azbuke kod Hrabra koji se rekonstruira prema moskovsko-soloveckoj verziji već je rezultat dvadesetgodišnjeg gramatičkog rada slavenskih prosvjetitelja u procesu njihovog prevodilačkog i stvaralačkog književnog rada u Moravskoj. Azbuka ćiriljske verzije kod Hrabra je rezultat adaptacije sistema tadašnje moravske glagoljice na domaći sistem prvobitne ćirilice u procesu njenog »ustrojenja« kao slavenske azbuke. Kao jedini putokaz za više-manje vjerojatnu rekonstrukciju prvobitnog sistema mogli bi možda poslužiti oni brojevi za pojedine grupe slova u Ćirilovoj azbuci, koje Hrabar navodi po staroj tradiciji, uz pomoć brojne vrijednosti azbučnih znakova u brojčanim sistemima glagoljice i ćirilice.

Na Balkanu, na teritoriji bivšeg bizantskog carstva, Slaveni su živjeli u vjekovnoj simbiozi s Grcima: u odnosima političko-diplomatskim, trgovačkim, društvenim, posebno u vojničkim u sastavu bizantskih jedinica, i u porodičnim u prirodnim mješovitim brakovima. Čim su naučili ili barem u najmanjoj neophodnoj mjeri upoznali grčki jezik, morali su na prvom mjestu ovladati grčkim brojčanim sistemom: kako za snalaženje u kalendarskim pojmovima, tako, još važnije, u novčanom prometu. Grčki decimalni brojni sistem bio je fiksiran tradicionalnim redoslijedom grčke azbuke — A = 1, B = 2, Γ = 3 . . . , I = 10, K = 20 . . . , P = 100, C = 200 itd. (sa 3 prastara ubačena orijentalna znaka za brojeve 6 = Ϛ, 90 = Ϙ i 900 = Ϡ), te je u okviru tog brojčanog sistema i redoslijeda svako grčko slovo bilo nezamjenljivo i nepomično. U takvom svojstvu sva su ta grčka slova prešla u slávensku ćirilicu, te su pojedina nova slavenska slova uklopljena u grčki redoslijed (kao Б и Ж) ostala bez brojne vrijednosti kao i ona slova koja su bila dodana pri kraju, iza posljednjeg grčkog slova *omega*. Prema tome i redoslijed slavenskih azbučnih naziva *az*, *buki*, *vedi* itd. nije načinjen prema sistemu ćirilice, nego po glagoljskom redoslijedu, koji nije bio konstruiran prema brojčanoj postupnosti znakova grčkog alfabeta, nego po općem redoslijedu cjelokupne glagoljske azbuke. Ova je najprije bila složena u svom čitavom kompleksu slovnih znakova, koji su tek nakon toga dobili svoju brojnu vrijednost: *az* = 1, *buki* = 2, *vede* = 3, *glagol* = 4 itd.

Prema riječima Hrabra, osnovu tog cjelokupnog sistema Ćirilove azbuke činio je tradicionalni grčki sistem od 24 grčka slova.

To su: A, B, Γ, Δ, E, Z, H, Θ, I, K, Λ, M, N, Ξ, O, Π, P, C, T, Y, Φ, X, Ψ, Ω (ω). Taj sistem, posvećen 1500-godišnjom tradicijom, držao se nepromijenjen pored svih izmjena koje je evolucija glasovnog sistema unijela u grčku fonetiku, kao što je izmjena izgovora za slovo *B* beta u *V* vita, grupe *ev* u *ev*, slova *η* i *v* i grupa *ei* i *oi* u *i*, grupe *ai* u *e*, gubljenje razlike u dužini između *o* i *ω*. Sve navedene grupe — *ai*, *ei*, *oi*, *ev*, upotreba kojih se čuvala po etimološkoj tradiciji, unatoč svom novom monofonškom izgovoru, nisu dobile posebna mjesta u grčkom azbučnom redosljedju, isto tako kao ni monofonški digraf *ou*, sastavni dijelovi kojega su se nalazili rastavljeni na svojim prvobitnim mjestima. Ovaj tradicionalni antički alfabetski sistem nije u svom sastavu imao nijednog digrafa, kao što ni u njegovom fonološkom sistemu nije bilo diftonga; čak i stare grafeme ξ i Ψ, koje mi rastavljamo u grupe *ks* i *ps*, grčko je uho tretiralo kao znakove za obilježavanje svojevrstnih kategorija monofonških sibilanata. Stavljajući u osnov svoje slavenske azbuke sistem grčkog alfabeta, tadašnji najveći autoritet na polju grčke filologije nije mogao da ne zadrži iste osnovne principe grčkog sistema: monografske grafeme kao izraz osnovne monofonške strukture slavenskog glasovnog sistema. Zato, po mom uvjerenju, i jedini digraf *ou* — Ɱ, koji je u kasnijim glagoljskim abecedarima stavljen na mjesto grčkog *v* iza slova *t*, nije mogao da bude prvobitno stavljen na ovo mjesto, nego je ovdje trebao da stoji drugi sastavni dio digrafa *ou* — Ɱ, koji se sada u glagoljskim azbukama stavlja na kraj kao analogija ćirilske *žice*.⁴⁸ Digraf *ou* za monofonški *u*, u smislu grčke gramatike, Konstantin je tretirao kao etimološku grupu, sastavni grafemi koje su imali svoja mjesta u osnovnom redosljedju azbuke. U skladu s time ne bismo očekivali ni prvobitnu pojavu drugih glagoljskih digrafa za diftonge *št* i *jery*, kao i za nazale.

Uzimajući bukvalno Hrabrovo svjedočanstvo o 24 grčka slova kao osnovi Konstantinove azbuke, moglo bi se pomišljati na čitav navedeni sastav grčkog alfabeta. Međutim sistem brojčanih vrijednosti glagoljskih slova svjedoči da su već u prvobitnu strukturu grčkog kompleksa bile unesene značajne izmjene. Odstranjena su tri slova: Θ koja je u grčkom brojčanom sistemu imala vrijednost 9, ksi ξ sa brojnom vrijednošću 60 i psi Ψ sa vrijednošću 700. Razlog je, očividno, bio taj, što grčko Θ — θήρα Slaveni uopće nisu znali iz-

⁴⁸ V. »tabl. Jagića« u knjizi В. Истрина, Возникновение и развитие письма, Москва 1965, стр. 416/417; u Enciklopediji Jugoslavije III, str. 463 uz članak J. H a m m a, »Glagoljica« i dr.

govoriti, pa su ga pretvarali u *t* ili *f* (*Θεόδωρος* — Teodor, Feodor), odnosno miješali *f* i *p* (Filip — Pilip); *ksi* i *psi* su se u slavenskom izgovoru vjerojatno toliko pretvarali u diftonge da je Kiril smatrao suvišnim stvarati za njih posebne slavenske grafeme. Druga je činjenica od posebnog interesa, što su na mjesto ta tri ispražnjena mjesta u grčku grupu preneseni pojedini znakovi iz kompleksa slavenskih slova, dok je ostali slavenski kompleks stavljen na kraj azbuke, iza grčke *omege*. To su: *b* — *buki* sa brojčanom vrijednošću 2, *ž* — *živete* s vrijednošću 7, *dzelo* s vrijednošću 8 (u ćirilici *ς* kao u grčkom = 6) i *đerv* = 30. *B* kao varijanta za antički izgovor grčke *bete* β stavljeno je ispred novogrčke β — *vite*; *ž* i *dz*, kao fonetske varijante grčke *zite* — stavljena su ispred nje (u Bandurijevu abecedaru $\xi\epsilon\lambda\omega$, $\xi\epsilon\pi\lambda\epsilon\alpha$ mj. zemlja); *đerv* u glasovnoj vrijednosti grčkog γ ispred *e* i *i* (= *ji*) — između *i* i *k*.⁴⁹ U moravskom razdoblju bili su u »grčku« grupu uneseni još pojedini znakovi kao fonetske varijante za *i* (»treće i«), za *f* (»pe«) i za *h* (»paukasto h«), koji su našli odraza u zapadnim abecedarima, kod Hrabra i u azbučnim molitvama, ali koji nisu dobili svoju posebnu brojčanu vrijednost, a prema Hrabru, i dublet zaglavnog T, koje nije citirano u zapadnim abecedarima, ali je dokumentirano nizom glagoljskih rukopisa.

Prema tome, ako eliminiramo: 1) tri prvobitno odstranjena grčka slova — Θ , ξ i Ψ ; 2) moravske dublete »pě«, »hlě« i »tř« sa »trećim i«; 3) digrafske grafeme koje su se protivile monografskom principu grčkog alfabeta i koje je Konstantin vjerojatno tretirao kao diftonge, ostaju nam za prvobitnu Konstantinovu domoravsku glagoljicu 33 znaka, koji po redu imaju postupnu brojčanu vrijednost do broja 1000. To su:

† — a (1), 𐛆 — b (2), 𐛇 — v (3), 𐛈 — g (4), 𐛉 — d (5),
 𐛊 — e (6), 𐛋 — ž (7), 𐛌 — z (8), 𐛍 — z (9), 𐛎 — i (10),
 𐛏 — iže (20), 𐛐 — đerv (30), 𐛑 — k (40), 𐛒 — l (50), 𐛓 — m (60),
 𐛔 — n (70), 𐛕 — o (80), 𐛖 — p (90), 𐛗 — r (100), 𐛘 — s (200),
 𐛙 — t (300), 𐛚 — y (400), 𐛛 — f (500), 𐛜 — h (600),
 𐛝 — ω (700), 𐛞 — c (900), 𐛟 — č (1000), 𐛠 — š (prvobitno, vjerojatno 800), 𐛡 — ѣ, 𐛢 — ѣ, 𐛣 — ě, 𐛤 — o, 𐛥 — ju, 𐛦 — e.

Možemo nagađati da je š prvobitno zauzimalo mjesto između *omege* i *c* i da je kasnije, u vezi s pojavom št i prenašanjem na njega brojčane vrijednosti 800, bilo premješteno iza č, dobivši slijedeću brojnu

⁴⁹ Львов, n. d., str. 52.

vrijednost 2000. U toku dvadesetgodišnjeg rada u Moravskoj na prevođenju grčkih i latinskih knjiga na slavenski jezik osjetila se potreba u jednu ruku za uvođenjem novih grafema za zapadne dublete pojedinih slova sa specifičnim izgovorom, kao *ji, f* — »pě« i *h* — (hlě), u drugu ruku za monografskim obilježavanjem pojedinih grupa koje su se ranije tretirale kao diftonzi, pa i za pozajmljivanjem nekih oblika koji su pogodovali estetskom oblikovanju teksta, kao što je grčko uncijalno T. Rezultat toga bio je fiksiran u Hrabrovoj glagoljskoj azbuci kako se ona formirala poslije prelaza Ćirilovih učenika u Bugarsku, u sastavu od navedenih 38 slova.

Mislim da grafijski sistem glagoljice, u vezi s činjenicom da u njoj nije bilo elemenata za obilježavanje palatalizacije, stoji u skladu s onim osnovnim etimološkim principom na kojem se osniva struktura grčkog alfabeta i na koji se morao osloniti Konstantin u svom radu na stvaranju slavenskog pisma.

Ostavljajući po strani pitanje da li je koji znak drugih azbučnih sistema utjecao na formiranje nekih glagoljskih slova (svakako glagoljica nema nikakve veze ni s grčkom minuskulom ni s kurzivom⁵⁰), i da li su pojedini elementi u grafijskoj strukturi glagoljskih slova imali za Konstantina neko posebno simboličko značenje, smatram da glagoljica grafijski predstavlja jedan potpuno samostalan sistem sa određenim kompleksom osnovnih grafijskih motiva, koji u raznom položaju i uz izvjesne aplikacije formiraju grafeme, vodeći pri tome glavnu brigu o vizuelnoj distinkciji znakova, bez obzira na momenat glasovne srodnosti ili sličnosti odgovarajućih fonema. Osim prvog slova *a*, koje u svom obliku krsta, vjerojatno ima smisao simbolične invokacije, to je osam glavnih motiva:

⁵⁰ Rezimirajući negativna mišljenja I. Sreznevskog, E. Karskog i E. Granstremove, V. Istrin ističe da je za bizantski brzopis karakteristično kontinuirano pismo povezanih slova kurzivnog duktusa uz pojavu čestih prijelaza pojedinih slova u četvorolinijski prostor, česta upotreba ligatura, korišćenje »petlja« samo radi ubrzavanja procesa pisanja; nasuprot tome za glagoljicu je karakteristično odvojeno pisanje slova, izraziti dvolinijski sistem pisma, rijetke ligature, korišćenje elemenata »petlje« kao strukturnog elementa grafema, te činjenice da je u Bizantu kurziv služio prvenstveno kao poslovno pismo za prepisku i ponekad za tekstove svjetovnog sadržaja, dok se za liturgijske knjige upotrebljavalo samo kaligrafsko knjiško pismo. В. Истрин, Возникновение и развитие письма. Москва 1965, стр. 423. Исп. Е. Гранстрем, К вопросу о происхождении глаголической азбуки. Труды Отдела древнерусской литературы IX, АН СССР, Москва-Ленинград 1953; ista, О происхождении глаголической азбуки, ista edicija t. XI, 1955.

𐌆 - š, 𐌇 - b, 𐌈 - šć; varijacija 𐌉 - č;
 𐌊 - v, 𐌋 - d, 𐌌 - l, 𐌍 - ž;
 𐌎 - t, 𐌏 - m, 𐌐 - i, 𐌑 treće i;
 𐌒 g, 𐌓 - đerv (kasnije 𐌔), 𐌕 - h; 𐌖 - c;
 𐌗 - e, 𐌘 - ē; var. 𐌙 - o, 𐌚 z, 𐌛 - b;
 𐌜 - i, 𐌝 - s; var 𐌞 - zelo, 𐌟 - o; var. 𐌠 - jat;
 𐌡 - z, 𐌢 - f, 𐌣 - ü, 𐌤 - ω, 𐌥 - paukasto h;
 𐌦 - r, 𐌧 - n, 𐌨 - p, 𐌩 - pě; var. 𐌪 - k; var. 𐌫 - ju.

U okviru tog kompleksa monografskih oblika pravljene su kasnije novi znaci, bilo varijacijama aplikacija (kao 𐌈 prema 𐌆, ili treće i 𐌑 prema prvom 𐌏), bilo putem digrafa kao 𐌚𐌛 — ou, 𐌚𐌛, 𐌚𐌛, 𐌚𐌛 — jery, 𐌚𐌛, 𐌚𐌛 i 𐌚𐌛 — nazali o, je i jo.

* *
*

U sredini IX. stoljeća tada još kompaktna masa bezbrojnih slavenskih plemena u srednjem Podunavlju i na Balkanu našla se u centru sukoba za svjetovnu i duhovnu vlast nad kršćanskim svijetom između tadašnjih svjetskih sila, Zapadnog Rimskog carstva (obnovljenog Karlom Velikim) i Bizanta, te Rimske Kurije i Carigradske patrijaršije. U otporu protiv osvajačkog nadiranja kulturno i politički nadmoćnih susjeda izbija kod Slavena elementarnom snagom spontana težnja za organizacijom vlasti po ugledu na civilizirane monarhije i za ravnopravnim stupanjem u porodicu kulturnih naroda, što se u to doba moglo postići samo prihvaćanjem kršćanske vjere.

Ljeti 860. godine, dok je bizantski car Mihail III bio na Istoku u pohodu protiv Saracena, pojavila se u Bosforu velika ruska flota (prema bizantskim kronikama 200 brodova, prema mletačkom svjedočanstvu 360) i započela se teška opsada prijestolnice s mora i kopna, gdje su napadači počeli podizati zid pored gradskih bedema radi prijelaza u grad. Govori patrijarha Fotija, učesnika tih događaja, svjedoče o stravičnoj panici koja je obuhvatila stanovništvo Carigrada, a ljetopisna tradicija pripisuje oslobođenje grada čudesnoj

pomoći Bogorodice, koja je nenadanom burom raspršila rusko brodovlje i prisilila napadače da se vrate kući. Isti patrijarh Fotije uskoro nakon toga, u svojoj čuvenoj poslanici istočnim episkopima 867. godine, govoreći o nedavnom pokrštenju Bugara, kaže da su ne samo ovi zamijenili staro poganstvo vjerom u Krista, nego su čak i »od mnogih često slavljene Rusi, koji okrutnošću i krvoločtvom nadmašuju sve narode, i koji su se, pokorivši svoje susjede i uzoholivši se zbog toga preko svake mjere, osmjelili da dignu ruku i na samo Rimsko carstvo, — primili umjesto nečiste helenske nauke koje su se držali ranije, čistu i neiskvarenu vjeru kršćansku, pristavši drage volje da uđu s nama u odnose kletvenika i prijatelja, a da se okane haranja i prevelike drskosti koju su prema nama pokazivali do malo prije; te se u tolikoj mjeri kod njih raspalila odanost i revnost prema vjeri, da su primili episkopa i pastira, pa ljube vjeru kršćansku s velikom ustrajnošću i marljivošću.«⁵¹ Bez obzira, da li je taj vojni pohod poduzet iz Kijeva pod vodstvom varjaških knezova Askolda i Dira, kojima to pripisuje Nestorova kronika, ili iz neke druge ruske kneževine, ostaje činjenica da je tada i Istočna Evropa bila uvučena u područje misionarske ekspanzije bizantske crkve.

U isto vrijeme balkanski Bugari i podložni njima Slaveni na bivšem teritoriju bizantskog carstva, koji su već stoljećima bili pod utjecajem grčkog misionarstva, došli su u neposredan politički kontakt i s latinskim Zapadom. Zapadne kronike već 845. i 852. god. govore u bugarskim ugovorima sa Zapadnim carstvom. Prilikom dolaska bugarskih poslanika u Mainz kod cara Ludviga Njemačkog 852. god. oni su se tamo našli zajedno s poslanstvom moravskog kneza Rastislava;⁵² idući događaji svjedoče da je tada došlo i do saveza Rastislava s bugarskim vladarom Borisom, koji je baš te godine došao na vlast poslije smrti kana Presjana. U nastalom ratu s Ludvigom Bugari su bili pobijeđeni i Boris je morao da napusti Rastislava, a 863—864. god. morao je stupiti i u savez s Ludvigom protiv Rastislava, koji je tada bio u savezu s Ludvigovim neprijateljem Karlomanom bavarskim.⁵³ Dok u obrani od Nijemaca Rastislav moravski

⁵¹ Photii epistolae ed. Montacutius, London 1651, 58; ed. Valetta 1864, str. 178, Migne, P. G. 162, 736. O tom događaju vidi V. Mošin, Pitanje o prvom pokrštenju Rusa, Bogoslovlje V, Beograd 1930, str. 51—72 i 122—143; A. A. Vasiliev, The Russian Attack on Constantinople in 860, Cambridge Mass. 1946.

⁵² Fulden. annales, Mon. Germ. SS, I, p. 367; В. Златарски, История на първото българско царство, ч. 2, София 1927, стр. 1—7.

⁵³ Златарски, n. d., str. 7—9.

traži od Bizanta pomoć protiv Zapadnog carstva i, unatoč već izvršenom pokrštenju svoje zemlje po njemačkim propovjednicima, moli da mu se pošalju propovjednici koji bi njegovom narodu mogli na njegovom jeziku protumačiti osnove kršćanskog učenja, morala i smisao crkvenih obreda, Boris u isto vrijeme u okviru svojih političkih veza s Ludvigom Njemačkim stupa u vezu s rimskim papom Nikolom I, obećavši da će primiti od njega kršćansku vjeru.⁵⁴ Međutim neočekivani pobjednički pohod cara Mihaila III protiv Bugara 864. god. prisilio je Borisa da »se pokloni« bizantskom caru i da prijeđe sa svojom zemljom na kršćanstvo pod vrhovnom vlašću Carigradske patrijaršije. »Svi su Bugari, priča kroničar Genesisije — odlučili da prime kršćansko pokrštenje, a knez je njihov zaželio da dobije ime Mihaila po imenu imperatora, te su onda bili poslani tamo arhijereji da učvrste ono što se odnosi na kršćansku vjeru.«⁵⁵ Vjerojatno je ova akcija bizantske misije na organizaciji kršćanske crkve u pobjeđenoj Bugarskoj bila preuhitrena. Naime treba uzeti u obzir odredbe bizantskog kanonskog prava s feudalnom strukturom ekonomskih i društvenih odnosa u crkvenim institucijama, s crkvenom jurisdikcijom u pitanjima obiteljskog i nasljednog prava, a u nizu pitanja i na području građanskog i krivičnog prava, uz novu utjecajnu ulogu bizantskog episkopata u državnom životu, političkim odnosima, diplomaciji i dr., te uz prirodnu reakciju društvenih elemenata vjernih starom poganstvu i tradicionalnom običajnom pravu. Rezultat je bio buran tok događaja koji su široko osvjetljeni nizom suvremenih izvora. To su bizantske i zapadne kronike, izvještaji učesnika događaja papskog bibliotekara Anastazija, pa i podaci iz lične prepiske kana Borisa s carigradskom patrijaršijom i s rimskom kurijom, koji su citirani u odgovorima patrijarha Fotija i rimskog pape Nikole I.

Kronika Skilice, koristeći se ranijim izvještajem Teofanova nastavljača, priča da su se »narodni boljari, čim su doznali za promjenu vjere, pobunili protiv kneza s namjerom da ga zbace sa vlasti. Ali on se s malim brojem svojih pristalica, predvođen krsnim znakom, okrenuo protiv njih, te prenerazivši ih neočekivanim napadom, prisilio da postanu kršćani.«⁵⁶ Nastavljač Bertinskih anala, rejmski arhi-

⁵⁴ Izvještaj biskupa Salomona I iz Constanze 864. god. u Rimu (Migne, P. L. t. 119, col. 875) i Hinkmar u Bertin. analima (Mon. Germ. t. I, p. 465); Zlatarski, n. d., str. 16.

⁵⁵ Genesisios, ed. Bonn. p. 97; Zlatarski n. d., 20—43; A. Vaillant — M. Lascaris, La date de la conversion des Bulgares, RES 13 (1933).

⁵⁶ Skyl.-Cedr., ed. Bonn. II, p. 153; Theoph. Cont., ed. Bonn. p. 164.

biskup Hinkmar, pod 866. godinom slikovito opisujući sukob Borisa i njegovih 48 odanih kršćana s gomilom pobunjenika i njegovu pobjedu uz čudesnu nebesku pomoć, navodi broj od 52 pogubljena pobunjenička vođe.⁵⁷ Vjerojatno uskoro poslije toga, možda pod utiskom prvih nesporeda s grčkim misionarima, Boris se obraća patrijarhu Fotiju s molbom da ga uputi u osnove kršćanskog vjeroučenja i morala, te — kako se vidi iz kasnije prepiske s papom — da mu objasni i problem organizacije bugarske crkve, njenog odnosa prema carigradskoj patrijaršiji, a isto tako i pitanje unutarnjih odnosa između vladara i crkvenih vlasti. Velika pastirska poslanica patrijarha Fotija, koju Zlatarski razložno datira u sredinu 866. godine,⁵⁸ upućena »presvijetlom i ljubljenom duhovnom našem sinu Mihailu, od Boga knezu bugarskom«, u dogmatskom dijelu naširoko tumači kršćanski simbol vjere i upozorava na opasne hereze, a u didaktičkom dijelu crta lik idealnog kršćanina i idealnog vladara, ali pored općih preporuka o dužnosti podizati crkve, poštivati svećenstvo i pomagati mu u vršenju svojih dužnosti prema crkvenim zakonima, ne zaustavlja se na problemu odnosa vladara i crkve, kao ni na pitanju crkvene organizacije koja je određena zakonima. Nezadovoljan nastalom situacijom, koja ga je preko grčke crkvene hijerarhije stavila pod neposredan utjecaj Bizanta, Boris se obraća rimskom papi Nikoli I sa izjavom spremnosti da prijeđe sa svojom zemljom pod njegovu crkvenu vlast, uz molbu da mu objasni istine kršćanskog vjeroučenja i da pošalje u Bugarsku propovjednike koji bi prosvjetili njegov narod. Bugarsko poslanstvo, koje je na čelu s boljarinom Petrom, Borisovim rođakom, stiglo u Rim u augustu 866. godine, donijelo je papi veliko kneževo pismo s mnogobrojnim pitanjima, među kojima su ključno mjesto zauzimala pitanja oko organizacije crkve uopće, posebno u odnosu na Bugarsku. Boris je htio da njegova država ima potpuno autonomnu crkvu u rangu patrijaršije i zato je pitao da li se može za Bugarsku postaviti patrijarh; od koga treba da taj dobije postavljenje; koji su pravi patrijarsi i koji patrijarh ima drugo mjesto iza rimskog. Papa je odgovorio da su prave patrijaršije od apostolskog doba rimska, aleksandrijska i antiohijska, a da su carigradska i jerusalimska, iako se zovu patrijaršije, ipak nižega značenja; da drugo mjesto među patrijarsima pri-

⁵⁷ Bertin. *Annales*, Mon. Germ. t. I, p. 473—474; Златарски, n. d., 45—61.

⁵⁸ Симеон митрополит, Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. Български старини кн. V, 1917, стр. 1—118; Златарски, n. d., 71—84.

pada aleksandrijskomu; da prvo postavljenje patrijarha ili arhiepiskopa mora da bude izvršeno od starijeg jerarha i tek kasnije može on da putem paliuma dobije privilegij da bude izabran od svojih arhijereja. Što se tiče Bugarske, papa odgovara da će se to moći riješiti tek nakon povratka njegovih legata koji će izvijestiti o uspjehu kristijanizacije zemlje; zasada će dobiti episkopa, a kad se crkva bude raširila i budu osnovane posebne episkopije, moći će se između njih birati jedan, ako ne za patrijarha, a ono barem za arhiepiskopa.⁵⁹

Rimska misija na čelu s episkopima Pavlom Populonskim i Formozom Portuenskim, zajedno s bugarskim poslanstvom krenula je u Bugarsku već u novembru 866. god. i odmah nakon dolaska provela novu organizaciju crkve po čitavoj državi prema rimskom obredu. Episkop Formoz brzo je stekao veliko prijateljstvo kneza Borisa te je ovaj u toku iduće 867. god. dva puta molio papu Nikolu I da ga postavi za bugarskog arhiepiskopa. Papa nije pristao na postavljenje Formoza i odazvao ga je u Rim, te je poslao u Bugarsku dvojicu novih episkopa Dominika Trivenskog i Grimoalda Polimartijskog.⁶⁰ Poslije smrti pape Nikole I njegov nasljednik Hadrijan II (od 14. XII. 867.) potvrdio je načelno obećanje pape Nikole, ali kad je Boris u sredini 869. god. zamolio papu za postavljenje arhiepiskopom đakona Marina ili drugog dostojnog kardinala, papa Hadrijan nije prihvatio Borisov prijedlog, već mu je poslao svog kandidata, nekog subđakona Silvestra, koga onda Boris nije primio. Na tome su se pregovori prekinuli, jer se Boris, iskoristivši povoljnu crkveno-političku situaciju, najednom vratio pod vrhovnu crkvenu jurisdikciju carigradske patrijaršije. Očevidno u smislu prethodnih pregovora i sporazumijevanja Borisa s novim carem Vasilijem I (od 24. IX. 867) i patrijarhom Ignatijem (uspostavljenim 23. XI. iste godine) carigradski sabor po rješenju istočnih patrijarha (5. X. 869 — 28. II. 870) u svojoj naknadnoj sjednici 4. II. 870, unatoč protestu rimske delegacije, vratio je Bugarsku pod jurisdikciju carigradske patrijaršije: Bugarska je dobila posebnog mitropolita sa izu-

⁵⁹ Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum. Migne, t. 119, col. 978—1016; Златарски, n. d., 85—107.

⁶⁰ Anast. Bibl. Vita Nicolai, Migne, P. L. t. 128, p. 1375—6; Златарски, n. d., str. 112—115.

zavno visokim rangom i velikim opsegom crkvene autonomije.⁶¹ Latinsko svećenstvo bilo je otjerano iz Bugarske i uspostavljena je prvobitna crkvena organizacija po bizantskom kanonu. U idućem razdoblju Boris ipak nije prekidao veza s papom Hadrijanom II i njegovim nasljednikom Ivanom VIII (872—882), ali je na njihove oštre ukore i prijetnje nebeskim kaznama odgovarao ljubaznim pozdravima i bogatim darovima.⁶² U tim odnosima igrane su značajnu ulogu ličnosti koje su učestvovala i u pitanjima slavenske crkve u Moravskoj i Panoniji, kao prezbiter Ivan Venecijanski, a prije toga spomenuti Borisov kandidat za bugarskog arhiepiskopa, episkop Formoz, koji je 867. godine u Rimu učestvovao u posvećivanju Ćirilovih i Metodijevih učenika za svećenike,⁶³ a u aprilu 876. god. bio lišen čina i ekskomuniciran »najviše zbog njegovih zlikovačkih intriga, kojima se služio, kako se govorilo, da zavede bugarskog kneza«. ⁶⁴

Za iduće razdoblje od 870. do 889. godine, kad se Boris zamonašio i predao prijesto starijem sinu Vladimiru, podaci za Bugarsku su vanredno oskudni i slučajni. Reginon i dr. zapadni, a i bizantski izvori suglasno svjedoče da je poslije pokrštenja Boris postao vanredno pobožan i da je njegova glavna briga bila posvećena organizaciji crkve i stvaranju crkvenog klera, kao što to rezimira i »Ćudo o sv. Georgiju« — »sȳzda crĳkvi i monastyre, i postavi jepiskopy, popy, igumeny, da uĳat i pravetĳ ljudii jego na bozij putĳ, i potomĳ spodobi i Bogĳ da priimĳ angelskij obrazĳ«. ⁶⁵ Idući događaji potvrđuju mišljenje Zlatarskog, da je glavni cilj toga bila slavenizacija bugarske crkve. Da je problem slavenizacije crkve kod balkanskih Slavena bio u tom momentu aktuelan i da je papa Ivan VIII

⁶¹ Г. Острогорски, Историја Византије, Београд 1959, стр. 231—252; u napomeni navodi podatke Filotejeve Klitorologije i Taktikona Beneševića, gdje bugarski arhiepiskop zauzima među svim bizantskim svjetovnim i duhovnim dostojanstvenicima 16. mjesto, dolazeći neposredno iza patrijaršijskog sinkela, dok ostali bizantski mitropoliti i arhiepiskopi zauzimaju 58-mo i 59-to, a episkopi 60-to mjesto.

⁶² V. pregled odnosa između Pape Ivana VIII i Borisa kod Zlatarskog, n. d., str. 156—201.

⁶³ Ćirilovo žitije, gl. XVII: ed. Grivec-Tomšič, Radovi Staroslavenskog instituta 4, 1960, str. 139.

⁶⁴ Ep. Ioannis VIII No 24. Migne, t. 126, col. 676 C-D; Zlatarski, n. d., str. 158.

⁶⁵ Георгия святого чудо о крестѣ и о Болгаринѣ. Izd. Хр. М. Лопарев, С.-Петербург 1894, Памятники древней письменности, т. 100, стр. 20; Izd. Златарски, n. d., 244—245.

bio u tom pogledu spreman na velike koncesije, nesumnjivo svjedoči njegovo pismo srpskom vladaru Mutimiru 873. godine. gdje mu preporučuje da stavi svoju crkvu pod jurisdikciju panonske dioceze, kojom je tada upravljao Metodije kao arhiepiskop rimske crkve,⁶⁶ a kome je podložio crkve i hrvatski kralj Zdeslav. Klimentovo prostrano žitije izričito govori da je Metodije u to doba bio u neprekidnim vezama s Borisom bugarskim. Pismo pape Ivana VIII Borisu od 16. IV. 878. govori o nekom episkopu beogradskom Sergiju, slavenskog podrijetla, koga je papa zbacio kao nezakonito postavljenog.⁶⁷ Pismo patrijarha Fotija čuvenom monahu-isihastu Arseniju govori o grupi ljudi koji su se spremali za monaštvo i tražili da ih patrijarh pošalje u Bugarsku — misli se da su to morali biti Slaveni.⁶⁸ Metodijevo žitije u XIII. glavi priča o interesovanju cara Vasilija za pitanje slavenske crkve u Panoniji, o dolasku Metodijevu u Carigrad s učenicima i slavenskim knjigama i o tome da je car zadržao kod sebe jednog prezbitera i jednog đakona s knjigama, očevidno radi uvođenja slavenskog bogoslužjenja u nekoj carigradskoj crkvi. Smatra se da je prilikom tog putovanja moralo doći do sastanka Metodija s Borisom i do uspostavljanja živih veza s Metodijevom slavenskom eparhijom.⁶⁹ U okviru tih veza mogli su i prije Metodijeve smrti pojedini njegovi učenici prelaziti u Bugarsku — takav je vjerojatno bio Konstantin prezbiter, koji je kasnije igrao toliko značajnu ulogu u književnom pokretu Preslavske škole, a koji u svom »Proglasu evanđelja« sam sebe zove »Naumov brat«. Konačno, Klimentovo žitije potanko opisuje kako su poslije Metodijeve smrti njegovi učenici, prognani iz Moravske i Panonije, prešli u Bugarsku, gdje su bili dočekani od Borisa kao najmiliji gosti i kako su bili odmah iskorišteni za organizaciju školovanja slavenskog svećeničkog kadra i za stva-

⁶⁶ Ep. VII, p. 282; Đ. Radojičić, La date de la conversion des Serbes, Byzantion XXII, Bruxelles 1953, str. 253—256.

⁶⁷ Ep. 108. Migne 126, col. 760 B; Златарски, n. d., 216—217.

⁶⁸ Симеон митрополит, n. d., и Български старини V, 1917, стр. 22—25; Златарски, n. d., str. 218—219.

⁶⁹ V. Златарски, n. d., 219—220. Treba napomenuti značajan podatak u spisu »Ordo episcoporum« (rpk. Paris, gr. 880), gdje je u listu *oi ἀρχιεπίσκοποι βουλγαρίας* između 16 imena, poslije prvog — Protogena arhiepiskopa Sardike, učesnika I vaseljenskog sabora, na drugom mjestu je naveden Metodije, brat Kirila Filozofa, arhiepiskop Moravske i Panonije, na trećem mjestu — njegov nasljednik Gorazd, a na četvrtom — Kliment, episkop Tiveriopoljski ili Velički, kojemu je knez Boris povjerio treći dio Bugarske. Vidi R. Ljubinković, Ordo episcoporum i arhijerejska pomen-lista u Sinodikonu cara Borila. Symposium 1100-godišnjina od smrtta na Kiril Solunski, knjiga 1, Skopje 1970, str. 131—147.

ranje slavenske pismenosti: Kliment je bio poslan na Zapad, u Ohridski kraj («Kutmičevicu») kao misionar i prosvjetitelj, Naum je ostao pri Borisu u Pliski ili Preslavu.⁷⁰ Žitije sv. Nauma priča da je i one Metodijeve učenike, koji su bili prodani u Veneciju kao roblje, car Vasilije 886. god. otkupio, doveo u Carigrad, uspostavio u njihovim prijašnjim zvanjima svećenika i đakona i poslao u Bugarsku zemlju, gdje su bili dočekani s velikim poštovanjem.⁷¹ Očevidno su uspjesi te napete akcije u toku tri slijedeće godine bili toliko veliki i sigurni, da je Boris smatrao da može predati državnu upravu u ruke svog starijeg sina Vladimira i povući se u manastir, u krug svojih suradnika-književnika i prosvjetitelja. Tu mu se pridružio njegov mladi sin Simeun, koji se tada vratio iz Carigrada u monaškom zvanju, spremajući se, vjerojatno, za položaj poglavara bugarske crkve pored svog brata, vladara Vladimira.⁷² Već je sprijeda prikazan nagli razvoj idućih događaja: poganska reakcija Vladimira, povratak Borisov iz manastira, pobjeda nad poganskom strankom, osljepljenje Vladimira i predaja prijestolja Simeunu, čija je prva vladalačka akcija bila afirmacija slavenske organizacije bugarske crkve sa slavenskim bogoslužjem. Bez obzira, da li vjerujemo ili ne hipotezi Zlatarskog da se poznati podatak Nestorova ljetopisa o »preloženiji knjiga« 893. god. odnosi na tu Simeunovu reformu, sama je ta činjenica neosporno dokumentirana čitavom slavenskom pismenošću Simeunova »zlatnog doba«. Ova je »preložila« svu prethodnu slavensku glagoljsku knjigu na »ustrojenu« ćirilicu i u takvom obliku predala je Istočnoj Evropi koja se tokom čitavog X. stoljeća postepeno kristijanizirala.

Vjerujem da ovaj kratak historijski ekskurs nije bio suvišan kod pitanja o formiranju ćirilice putem »ustrojenja« grčke uncijale, jer taj proces sigurno nije bila samo apstraktna intelektualna zabava,

⁷⁰ »И се же, братие, да не останеть безъ памети брать сего блаженнаго Климента и съподругъ и състрастникъ, съ ним же и пострада многый бѣды и страсти от еретигъ, Наумъ презвитерь съ. Іергда поставише Іепископа Климента, тѣжде благовѣрнии царь Симеонъ пусти Наума подруга гему въ н-его мѣсто на учительство. И тѣ, тажде подвизаниа на богоугодие творе пребываше.« Йорд. Иванов, Български старини из Македония², София 1931, стр. 306.

⁷¹ N. d., str. 306.

⁷² Prema Zlatarskom, str. 278—281, Simeon, rođen 864/865. god., u svojoj 13—14. godini bio je poslan u Carigrad na nauke u Magnavrskoj dvorskoj akademiji; prema Liutprandu »post haec autem relictis artium studiis, ut aiunt, conversationis sanctae habitum sumpsit«; — vratio se, vjerojatno na poziv Borisov, u Bugarsku pred 887. godinu i vjerojatno radio je zajedno s Metodovim učenicima u Preslavskom manastiru na prijevodu knjiga.

već je stajao u vezi s najbitnijim pitanjem tadašnje kulture — stvaranjem kršćanske pismenosti u novopokrštenoj Bugarskoj, i prema tome u vezi s događajima koji su forsirali ili usporavali ovaj proces. Vrlo je vjerojatno da prilikom nametnutog pokrštenja kneza Borisa nakon bizantske pobjede 864. god. još nije bilo razgovora o slavenskom jeziku u crkvi. Borisov natpis u Balši o njegovu pokrštenju 866. god. pisan je na grčkom jeziku.⁷³ Ali već u pregovorima s Rimom krajem 866. godine, imajući pred očima primjer susjedne Moravske sa slavenskom crkvom pod rimskom jurisdikcijom, Boris je imao osnova da tražeći od pape *institutores*, a od cara Ludviga Njemačkog *predicadores*, analogno Ratislavu naglasi »koji bi našem narodu na našem jeziku protumačili kršćansku vjeru«. Latinski izvori o tom pitanju ne govore, ali ona izvanredna ljubav Borisa prema legatu Formozu, koja je izazvala toliko podozrenja kod pape i spriječila njegovo postavljanje za arhiepiskopa Bugarske, stvara utisak da je Formoz činio velika obećanja bugarskom knezu u pogledu slavenizacije bugarske crkve. Međutim do 870. godine vrlo je malo vjerojatnosti da bi se u tom razdoblju grčke, a zatim rimske jurisdikcije moglo desiti nešto značajno na tom polju. Poslije 870. god., iako je Bugarska crkva došla pod vrhovnu vlast carigradske patrijaršije i primila grčki kler, ipak je stvarna autonomija bugarske crkve otvarala knezu široke mogućnosti utjecaja na bugarsku crkvenu hijerarhiju. Spomenuti slučajni podaci iz 15-godišnjeg razdoblja do likvidacije slavenske crkve u Moravskoj i Panoniji i do dolaska Ćirilovih i Metodijevih učenika 886. god. svjedoče o Borisovu nastojanju oko slavenizacije klera i o postepenom uvođenju slavenskog jezika u bogoslužje (možda pojedinih molitava, kako bi se to moglo pomišljati u odnosu na podatke legende o tiveriopolskim mučenicima), i to, vjerojatno pomoću tradicionalne upotrebe grčkog pisma, uz pokušaje njegova prilagođivanja slavenskom jeziku. To postepeno ustrojenje ćirilice putem formiranja novih »ćirilskih« grafema za specifične slavenske glasove, koje je sigurno vodilo računa o specifičnim dijalekatskim osobitostima svog kraja, nije moglo da se ne ugleda i na formirani sistem glagoljice u susjednoj Panoniji, a pored toga moralo je da grafijsku strukturu novih slova potpuno uskladi s općim stilom svoje baze — grčke uncijale.

Vrlo je vjerojatno da su tada pojedina slova formirana po ugledu na glagoljicu. Pored sveg skeptičkog odnosa pojedinih kritičara

⁷³ Йорд. Иванов, n. d., str. 13—16: ἑβαντίστη ὁ ἄρχων βοδλυγίας Βορής ὁ μετονομασθεὶς Μιχαήλ συν τῷ ἐκ Θεοῦ δέδομένῳ ἀδελφῷ ἔθνεϊ. ἔτους. σποδ

prema epigrafskim otkrićima I. Goševa, vrlo sugestivno djeluju njegove rekonstrukcije prvobitnih ćirilskih jerova u odnosu na grafeme glagoljskih reduciranih vokala.⁷⁴ Posve je očevidno da je mehanički prenesen iz glagoljice oblik III, koji je potpuno odgovarao geometrijskom grafijskom stilu grčke uncijale — isp. slovo II; isto tako mehanički je preneseno glagoljsko slóvo *jat* A u svojstvu parnjaka za ę — koje se stilski potpuno slaže sa svojim ćirilskim parnjakom A i s njegovim grafijskim prototipom — grčkom varijantom uncijalnog A. Ali nasuprot tome vrlo su nategnuti pokušaji uzajamnog izvođenja B iz B , IO iz P ili H iz C . Ali na bugarskom terenu vjerojatno se ranije osjetila potreba za fiksiranjem posebnog znaka za monografski oblik *št* i *jery* i ti su znaci kasnije utjecali na formiranje analognih grafema u glagoljici. Treba misliti da je ovaj proces postepenog ustrojenja preslavske ćirilice bio više-manje dovršen pred dolazak prosvjetitelja-glagoljaša iz Moravske i Panonije, odgovarajući onom stanju koje je dokumentirano Hrabrovom azbukom, vjerojatno još prije uvođenja J-ligatura. Mi ih ne susrećemo u najstarijoj preslavskoj epigrafici. Prvi put našao sam ю u natpisu Pavla hartofilaksa, ali ja ga stavljam u treću četvrt X. vijeka, dok druge J-ligature dolaze u još kasnijim natpisima črgubilja Mostića, Tudore, u Temničkom natpisu i u Bitoljskom natpisu cara Vladislava. Međutim, ako uzmemo da je ruski Svjatoslavov izbornik 1073. godine, kopirajući original Simeuna Velikog, kopirao i njegovu grafiju, onda bismo morali smatrati da je već u prvoj četvrti X. vijeka u Simeunovoj školi sistem J-ligatura bio potpuno formiran.

U tom cjelokupnom sistemu ćirilске azbuke mora se, kao i u glagoljici, naglasiti jedinstvo grafijske strukture i stila, što je postignuto, isto tako kao u glagoljici, kombiniranjem nekoliko osnovnih grafijskih motiva u strogoj suglasnosti s općim stilom dotičnog azbučnog sistema, uz glavni zadatak jasne distinkcije glasovne individualnosti odgovarajućih fonema, bez posebne pažnje prema faktoru njihove fonetske srodnosti ili sličnosti. Tako se izdvajaju ove grupe:

A - A - A - A - A ;

P - b - b - b - b ;

X - x - x - x ,

ш - ш - ш - ш , var. $\text{ч} = \text{ч}$; ч (ч) ; ч (ч).

⁷⁴ И. Гошев, n. d., str. 65, 67, 71, 72, 118.

Prijelaz Ćirilovih i Metodijevih učenika u Bugarsku otvorio je pred knezom Borisom široke nove mogućnosti u njegovoj akciji slavenizacije bugarske crkve, što je na prvom mjestu zavisilo od formiranja mnogobrojnog prosvijećenog svećeničkog podmlatka koji bi mogao da postepeno zauzme mjesto grčkog klera. U ovoj svjetlosti postaje razumljivo osnivanje dva paralelna centra pismenosti: jednog na Zapadu u još nekriztijaniziranoj Makedoniji, kamo Boris šalje Klimenta kao misionara i kao organizatora škole za 3500 budućih svećenika i učitelja, drugog u istočnim bugarskim predjelima u reonu državne političke uprave i zvanične bugarske crkve s grčkom hijerarhijom na čelu. Nagli odlazak Klimenta u povjerenju mu oblast uz potpuno vladarovo povjerenje prema njegovim metodama prosvjetnog rada značio je na prvom mjestu prenašanje glagoljske pismenosti u zapadnu Makedoniju, gdje je ona zaista ostavila više tragova. Na drugoj strani dotadašnji Borisov centar slavenske pismenosti u Pliski i Preslavu nije bio raspoložen da se odrekne tradicije grčkog pisma, tada vjerojatno već prilagođenog slavenskoj fonetici. Vrlo je vjerojatno da je u tom pogledu najznačajniju ulogu igrao utjecaj grčkog klera i grčke crkvene hijerarhije, fanatičnih i gordih nosilaca tradicija antičke kulture. Možda je istinita i pretpostavka o ličnom utjecaju Borisova sina Simeuna, carigradskog učenika, tadašnjeg kandidata za budućeg poglavara bugarske crkve. Ovdje se pristupilo hitnom i sistematskom radu na formiranju slavenske liturgijske, homilitičke, pa i opće kršćanske pismenosti, ali uz njeno »preloženije« na ćirilicu, što je izazvalo hitnu i neodložnu akciju na usklađivanju obiju azbuka, uz prvenstvenu pomoć prosvjetitelja-glagoljaša na čelu sa Naumom, koga je Boris prvih godina nakon njegova dolaska u Bugarsku zadržao pri sebi i tek 893. godine, poslije postavljenja Klimenta za veličkog episkopa, poslao na pređašnje Klimentovo mjesto kao misionara i prosvjetitelja u Ohridski kraj.

Ako se, prema tome, oslonimo na glagoljski sistem prvobitnog Hrabrova abecedara koji je bio prenesen na ćirilsko područje u godinama prijelaza Metodijevih učenika u Bugarsku, a najvjerojatnije u kritičnim godinama 892/893, moramo smatrati da je na osnovu tog glagoljskog sistema sa 38 slova bila formirana prvobitna preslavska »ustrojena« ćirilica sa istim brojem slova. To su 24 grčka slova sa *ksi*, *psi* i *θ* (bez moravizama *pě*, *hlě*, *trećeg* i *tъ*) i 14 slavenskih slova — Б, Ж, З (bez *đerva* koji se ne sreće u tekstovima preslavske škole i nije kasnije bio prenesen u Rusiju), Ц, Ч, Ш, Ъ, Ь, Ы, Ю, Ѫ, Ѭ, uz novoformirane Ш и ЫИ. Ovaj je sistem u idućem razdoblju »preloženija« glagoljske pismenosti na ćirilicu pretrpio još dvije iz-

mjene: najprije uvođenje jotovanog parnjaka za Ѧ — preuzet je glagoljski jat Ѧ, a onda formiranje sistema J-ligatura, i u vezi s time uvođenje J-parnjaka za Ѧ — ѦѦ, uz istovremeno stvaranje analognog J-ligaturnog oblika za jotovani mali jus — Ѧ na mjesto ranijeg znaka Ѧ (pozajmljenog glagoljskog jata). Taj je sistem ćirilske azbuke sa 43 slova tokom X. stoljeća bio prenesen u Rusiju u procesu postepene kristijanizacije vladalačkog dvora i kneževe družine: Igorov ugovor o miru s Grcima 941. godine izričito navodi crkvu sv. Pije u Kijevu, gdje su polagali zakletvu Rusi-kršćani — »mnozi bo běša Varjazi hristijani«. U doba Vladimirova pokrštenja Rusije 988/989. god. preslavska je Bugarska bila u sastavu Samuilove države, čime se objašnjava pojava makedonskih predložaka za niz ruskih rukopisa iz XI. vijeka; prema tome uvođenje preslavskog sistema moramo smatrati kao rezultat prethodnih rusko-bugarskih veza iz doba Simeuna Velikog i njegova sina cara Petra, najviše tokom druge trećine X. stoljeća.

Postoji međutim svjedočanstvo Homatijanove verzije žitija sv. Klimenta da njemu pripada zasluga dotjerivanja slavenske Ćirilove azbuke:

ἐσοφίσαιτο δὲ καὶ χαρακτηῆρας ἑτέρους γραμμάτων πρὸς τὸ σαφέστερον ἢ οὗς ἐξεῦρεν ὁ σοφὸς Κύριλλος. Καὶ δι' αὐτῶν τὴν θεόπνευστον πᾶσαν γραφὴν καὶ τοὺς πανηγυρικοὺς τῶν λόγων καὶ μαρτύρων καὶ δοίων βίους ἁγίων, καὶ ἱερὰ ᾄσματα γραφῆ παραδέδωκεν, ἃ καὶ ἐπιμελῶς τοὺς ἐδφυστέρους τῶν παιδῶν ἐδίδαξεν, ἐξ αὐτῶν δὲ τοὺς ἀξιόους καὶ πρὸς ἱερατικοὺς βαθμοὺς ἀνεβίβασε.⁷⁵

Ako vjerujemo ovom svjedočanstvu ohridskog arhiepiskopa, koji se za svoj sastav — pored podataka prostranog žitija sastavljenog od njegovog predšasnika arhiepiskopa Teofilakta Ohridskog — okoristio i drugim domaćim izvorima, u tom slučaju najprirodnije je pretpostaviti da se ovo svjedočanstvo odnosi na formiranje makedonske verzije ćirilice u smislu njenog usklađivanja s glagoljicom u okviru tadašnje široke akcije oko hitnog formiranja cjelokupnog fonda prvobitne slavenske pismenosti (o čemu govori citirani zapis): Svetog pisma, homilitičkih zbornika, hagiografske književnosti i liturgijskih knjiga. U takvom slučaju moramo pretpostaviti da je Kliment vjerojatno imao pred očima prvobitni sistem glagoljice svog učitelja sv. Ćirila, te fonološku strukturu govora svoje oblasti, vjerojatno njegove domovine, zapadne Makedonije; drugim riječima — trebao

⁷⁵ Йорд. Иванов, n. d., str. 320—321.

je da oslobodi prvobitnu Ćirilovu glagoljicu od moravizama, i da je dopuni grafemima za nova slova uvedena u preslavsku ćirilicu — št, jery i parnjak za ę, te da paralelno tom sistemu makedonske glagoljice fiksira sistem makedonske ćirilice. Klimentov sistem makedonske glagoljice — bez »pě«, »hlě« i »trečeg i«, sa monografskom afrikatom dzelo i prvobitnim đervom za palatalno g' u grčkim riječima i za brojku 30, s novim znacima ѱ i ѳ, i tada još s trojusovskim sistemom nazala (jer u paralelnoj ćirilici još nije formiran ligaturni oblik za jotovani ǵ) — predstavljen je staroslavenskim rukopisima X-XI. vijeka koji se pripisuju »Ohridskoj školi«; Asemanovim, Marijinskim, Zografskim i Ohridskim (fragm.) evanđeljima, Makedonskim glagoljskim listićem i Rilskim listićima, Sinajskim psaltirom i Sin. euhologijem.

Paralelni sistem makedonske ćirilice nije još bio sistematski analiziran i određen, ali sačuvani epigrafski spomenici i rukopisi s područja Makedonije — Samuilov natpis iz 993. god., Varoški iz 996. i Bitoljski iz druge decenije XI. vijeka, listići Undoljskog iz XI. vijeka, Dobromirovo evanđelje, Ohridski i djelomice Slepčanski apostoli iz XII. vijeka, pa i dosta mnogobrojni rukopisi iz XIII. vijeka, počev od evanđelja popa Jovana, Zagrebačkog i Šafaříkovog trioda i Grigorovičeva parimejnika (uz prirodnu činjenicu postepenog prodiranja preslavskih inovacija) prikazuju sistem analogni makedonskoj glagoljici: bez jotaligaturnih grafema, sa upotrebom jata za ja iza mekih suglasnika i u postvokalskoj poziciji, sa dvojusovskim ili trojusovskim sistemom nazala (s pozajmljenim grafemom glagoljskog jata za ę, ali i s vraćenim grčkim slovima θ, ksi i psi. Ovo je očevidno, stajalo u vezi s brojčanim sistemom preslavске ćirilice, koji je trebao da ima generalno značenje na terenu grčke kulturne tradicije. Vjerojatno je isti razlog izlučio iz makedonske ćirilice i poseban grafem za đerv, pošto se brojka 30 počela označavati slovom l, a g' u grčkim riječima počelo se analogno preslavskom pravopisu označavati običnim g, odnosno u grupi γγ sa istom grupom rr ili u fonetskoj transkripciji ng ili nɔg.

Oba ova makedonska sistema, glagoljica i ćirilica, našla su se u organskoj povezanosti s prvobitnom hrvatskosrpskom glagoljicom, koja je još u doba moravske misije uhvatila korijena na zapadnoj strani Balkana; svakako već u onom kratkom razmaku podložnosti hrvatske katoličke crkve pod jurisdikciju Metodijeve panonske arhiepiskopije, a vjerojatno i kroz čitavo razdoblje »tranzitne« uloge Hrvatske u crkvenim odnosima između Borisa, Moravske, Panonije i

Rima u posljednoj trećini IX. vijeka. Tada je glagoljica prodrila na zapadni Balkan neposredno iz Moravske i Panonije, vjerojatno, u svom prvobitnom obliku »moravskog sistema«. Tu je naišla na posebno pogodni lokalni teren za adaptaciju i dalji razvoj pojedinih fonoloških činjenica, kao što je »pe« kao dublet grčkog *f* (*Pilip, parisej* i dr.) i naročito *đerv*, koji je na ovom terenu dobio širi razvoj u pravcu prasl. *d' >* hrv. = srp. *dj >* *đ*, pored analognog izgovora palatalnog *g'* u stranim riječima. Međutim, ako je taj *đerv* prodrio na zapadni hrvatsko-srpski teren u sastavu moravske glagoljice, kako se on našao na tom terenu i u sastavu ćirilice? Ova je, svakako, mogla prijeći u zetske, bosansko-humske i hrvatske krajeve samo sa juga, iz Makedonije, ćirilski sistem koje je u mnogim elementima potpuno analogan zapadno-hrvatskosrpskom: odsustvo jotacije vokala, upotreba *jata* za *ja* u palatalnoj poziciji, ali koji je napustio *đerv*? Da li je u prvobitnoj Klimentovoj makedonskoj ćirilici bilo isprva formirano i ovo slovo u vjerojatnom obliku Miroslavova evanđelja ⲉ , koje je skoro izašlo iz upotrebe, ili je taj grafem stvoren za ćirilicu baš na navedenom području hrvatsko-srpske ćirilice, gdje je kasnije doživio svoju evoluciju u bosanskim oblicima ⲉ i ⲉ ?⁷⁶ Podudaranje grafijskog tipa prvobitnog ćirilskog *đerva* s općim grafijskim tipom ćirilice ide u prilog prvoj hipotezi.

U potvrdu Homatijanova svjedočanstva o Klimentovim zaslugama na dotjerivanju Ćirilove azbuke, i naše interpretacije toga mjesta kao akcije na definitivnom, sistematskom usklađivanju glagoljice i ćirilice, mogao bih navesti jedan argumenat: Kliment nije mogao da to ne učini. Ako je on zaista došao s Naumom u Bugarsku gdje im je Boris povjerio glavnu ulogu u tadašnjoj akciji na slavenizaciji bugarske crkve; ako je Boris zaista poslao Klimenta u zapadne predjele svoje države radi kristijanizacije još zaostalih masa poganskog stanovništva i radi organizacije centra za školovanje budućeg slavenskog klera; ako su Klimentovi izvanredni uspjesi na tom polju i njegov ogroman duhovni autoritet kao najbližeg učenika Ćirila i Metodija zaista pobudili Simeuna da prilikom svog nastupa na prijesto postavi Klimenta za prvog slavenskog episkopa u Ohridskom kraju; ako su zaista Ćirilovi i Metodijevi učenici donijeli u Bugarsku glagoljicu, a historijska je činjenica da je na Balkanu u tom razdoblju stvoren ogroman fond ćirilске pismenosti, dijelom transliteriran iz glagoljskih

⁷⁶ Isp. J. Vrana, Über die glagolitisch-kyrillischen Geheimschriften. Die Welt der Slaven, V/2, 1960, 143—150; isti, O postanku i karakteru..., str. 191—204.

tekstova, a dijelom izvorno izrađen ćirilicom — zar je taj divovski kulturni podvig mogao biti izvršen bez prethodnog sistematskog usklađivanja mjesne slavenizirane »ustrojene« grčke uncijale — ćirilice s glagoljicom? Da li je taj posao mogao biti izvršen bez prvenstvenog rukovodilačkog rada glagoljaša Klimenta i Nauma? Zar je Kliment u svojoj prosvjetiteljskoj, i posebno književnoj, djelatnosti u makedonskim oblastima Borisove i Simeunove države mogao da ignorira novo »državno« pismo uvedeno u praksu crkvene pismenosti, Svetog pisma i liturgijskih knjiga? Tko je onda stvorio onu zasebnu varijantu ćirilice usklađene s prvobitnom glagoljicom, koja je dokumentirana nizom najstarijih makedonskih epigrafskih i knjiških tekstova? U svjetlosti tadašnjih ideala, mislim, da su učenicima slavenskih apostola morale da budu jednako mile obje azbuke, koje su vodile Slavene prema glavnom cilju — preko svoje pismenosti ući u porodicu tadašnjih civiliziranih naroda.

Ako je istinita naša pretpostavka o bitnom značenju faktora simbioze slavenskih azbuka u razdoblju njihova postanka i o stvaralačkoj ulozi tadašnjih povremenih akcija njihova međusobnog usklađivanja, u tom slučaju možemo nagađati da bi prvi počeci Klimentova rada na tom polju mogli padati u prvu godinu njegova života na vladalačkom dvoru u Bugarskoj, kad je on zajedno s Naumom stanovao u palati Borisova velmože Bugarina Eshaka, možda baš u vezi s njegovim pripremama za prosvjetiteljsku misiju u Makedoniji. U tom razdoblju radilo se i na Hrabrovom »Skazaniu o sloveseh«. Presudna uloga, koju je ta apologija odigrala u idućim kritičnim godinama Borisove i Simeunove borbe s poganskom reakcijom i s protivnicima slavenske crkve, »trojezičnicima«, opet vraća našu pomisao na Klimenta kao vjerojatnog autora »Skazanija«. Skromno zvanje črnorisca ne protivi se takvoj identifikaciji, ako se sastavljanje tog spisa stavi u navedeni vremenski razmak pred 893. godinu, kad Kliment još nije bio episkop. Možda bi se i njegovo postavljanje na ovu prvu novu episkopsku katedru u Simeunovu carstvu moglo smatrati kao izraz vladareva priznanja hrabrom črnoriscu za njegovu historijsku uslugu učinjenu slavenskoj crkvi i slavenskoj kulturi.

Résumé

DE NOUVEAUX RAISONNEMENTS SUR CHRABR ET SUR ABÉCÉDAIRES SLAVES

Le synchronisme de la création de l'écriture slave par Constantin-Cyrille pour les Moraves en 862 et du baptême de la Bulgarie en 864 nous autorise à considérer le problème de la formation des alphabets sous l'aspect des liens et des influences mutuelles interslaves au IXe siècle.

L'apologie du moine Chrabr a été écrite évidemment en Bulgarie après la transmigration des disciples de saint Méthode (885—886), selon toute la probabilité après la bulle du Pape Etienne VIII de 891 qui a interdit la liturgie en slave, dans la période du mouvement antichrétien sous le règne de Vladimir (891—893). Après la victoire du parti chrétien l'apologie ne serait pas nécessaire.

Les 78 textes de cet oeuvre publiés par Kuev témoignent que son texte primordial a été écrit en écriture glagolite et que par rapport aux abécédaires slaves tous les textes remontent à deux rédactions: glagolitique (conservée dans sa transcription cyrillique) portant les traces d'orthographe morave, et cyrillique présentant l'adaptation du système glagolitique dans l'alphabet cyrillique de Preslav. Les abécédaires occidentaux de Munich et de Paris en général correspondent à l'alphabet glagolitique de Chrabr, présentant un stade transitoire avant »l'arrangement« définitif du système de Preslav. Les prières-acrostiches correspondent à deux versions de Chrabr: les unes remontent d'après originaux glagolitiques de la période morave, d'autres (détachées de moravismes) suivent l'ordre alphabétique de la rédaction cyrillique.

Les données de ces sources confrontées avec les matériaux épigraphiques les plus anciens nous permettent d'offrir notre reconstruction de l'alphabet glagolitique de Constantin-Cyrille. Sans trois lettres grecques *ϑ*, *ksi* et *psi*, sans innovations moraves *ji*, *»pe«* et *»hle«*, et sans signes particuliers pour les phonèmes que Constantin considérait comme diphtongues, son »azbuka« primitif pouvait embrasser 33 lettres dont l'ordre était fixé par leur valeur numérique: a-1, b-2, v-3, g-4, d-5; e-6, ž-7, dzelo-8, z-9, i-10, iže-20, derv-30, k-40, l-50, m-60, n-70, o-80, p-90, r-100, s-200, t-300, uk-ižica-400, f-500, h-600, omega-700, š-800, č-1000, ѣ, ъ, jat, ju, q, e.

Par rapport au problème de l'indication de la mouillure dans l'écriture glagolite et cyrillique nous attachons une grande importance à la question du développement du système des nasales dans chacun de ces alphabets. Contrairement à la conception usuelle du système primaire des trois nasales, nous tenons pour primordial le système à deux signes, attesté par les graphèmes monographiques dans les abécédaires et par l'orthographe de l'inscription de Samuel de 993. La formation du troisième signe pour *q* mouillé a été exécuté en glagolitza au moyen du digraphe *ѡѢ* où la lettre primitive *ѡ* était pourvue de voyelle correspondante *e-Ѣ*. Dans le système subséquent des quatre nasales le quatrième signe à été formé à la même manière par le digraphe *ѡѢ*, tandis qu'un autre digraphe nouveau *ѡѢ* remplaça le signe primitif *ѡ*-*q*. L'écriture cyrillique pour la troisième nasale avait simplement emprunté le signe glagolitique de *jat* *▲* comme une variation du signe primitif *▲*. Cependant dans le système de quatre nasales le signe pour *q* mouillé a été créé par une j-ligature *ѡ*: évidemment dans les cadres du système complet de j-ligatures dans l'école de Preslav: c'est alors le nouveau signe analogue *ѡ* devait remplacer le graphème précédent *▲* — *jat* glagolitique emprunté.

Nous passons la question de l'influence éventuelle des autres alphabets dans le processus de la création de l'écriture glagolite et la considérons pour un système particulier se servant par de certains motifs graphiques, qui, en positions diverses avec quelques applications, forment des graphèmes, sans aucuns égards à la parenté phonétique des phonèmes conformes, n'ayant en vue que la distinction visuelle des signes.

La courte durée de l'intervalle entre le moment de la création de l'alphabet glagolitique primitif en 862 et de l'arrangement du système cyrillique de Preslav vers 993 ne nous permet pas de considérer les modifications mutuelles dans ces deux alphabets comme le rélet de l'évolution rectiligne du vieux slave, mais comme résultat de la concordance réciproque de leurs systèmes, qui dans de différentes régions subissaient l'influences des dialectes locaux. C'est aux disciples des Apôtres slaves, Clément en Macédoine, Naoum et Constantin Presbytère à Preslav et aux autres qui se dispersaient dans de divers pays balkaniques, qu'appartient le mérite de canaliser des actions locales spontanées et établir quelques types des alphabets glagolitiques et cyrilliques qui prirent racine dans de différentes contrées de Bulgarie, Macédoine, Serbie et Croatie.